I

На Україні звуть штукарями й гумористів оповідачів, що провадять свою розмову вперемішку з жартами, усякими приказками та прислів’ями, і таких людей, що виявляють свої жарти в дії: в жартовливій міміці, в жвавих мигах руками й головою, в смішному передражнюванні своїх знайомих, в імпровізуванні цілих невеличких комічних сцен власної вигадки, в котрих вони удають людей, як актьори на сцені удають будлі-яку дієву особу в комедії або часом і в драмі, як їм спаде часом на думку передражнювать плаксиву людину, або удавать якесь горе, зумисне вигадане, або удавать свою вигадану хворобу.

Мені траплялось стрічатись з штукарями першої й другої вдачі в селах Канівського повіту Київської губернії. То були люде, що зросли по селах, сказати б, на національному народному грунті, вигодувались його соками, люде, котрі, безперечно, вийшли з гурту щиро народного. Усі вони були виявцями народного національного гумору, котрий затаївся в усіх звивках розуму й фантазії щирого українця, гумору природженого, сказати б, непочатого, суцільного, ще не стертого й не переінакшеного втиском та впливом міської цивілізації, бо в наших городах цей національний гумор вже виявляється в українців хіба тільки в розмові та в мигах.

Пригадую я з недавнього минувшого часу одного з таких штукарів В. А. Мені доводилось зустрічатись з ним не раз у товаристві на селах Канівщини та Черкащини. В. А. служив поблизу од мого рідного Стеблева в канцеляріях близьких сахарень. Я пам’ятаю, як мені перший раз довелось зустрінутись і познайомитись з ним.

В одному селі в домі нашого знайомого сусіда раз зібралося вже чимало гостей. Був вечірок. Коли це приїжджає якийсь пан середніх літ, але вже підтоптаний. Входить він у світлицю нешвиденькою ходою, переходить через кімнати помаленьку, ледве соваючи ногами. Він

довгобразий, лице його обрямоване чорним волоссям. Він сухорлявий смуглявий брюнет, говоре помаленьку, навіть трохи ніби ліниво повертає язиком. В лиці виявляється байдужність, але його чорні очі з огнем, світяться, блищать; в їх знать розум; погляд чорних очей неначе прозирає ніби наскрізь, неначе його очі заглядають у чужу душу. Він тільки дивиться вам у вічі, в лице, неначе кмітить за вами, неначе очима випитує, більше мовчить, ніж говоре; прислухається до розмови гостей та осміхається ледве примітним осміхом. Осміхаються ніби тільки тонкі кінчики його рота, що трохи подались униз, причому в його очах виявляються ледве примітні хитрощі людини, котра мовчить, слухає інших, а собі щось на вус мотає.

От гостей з’їхалось вже багацько. Починається загальна розмова. В. А. починає обзиватись і собі помаленьку, неначе з неохотою бере участку в розмові, бовкне слівце. Одразу видно, що він чоловік не говорючий, бо говоре мало, помаленьку, з протягом, і, провадячи розмову, цей мурло, як мені здалося, ледве повертає язиком. От подають на стіл чай. Розмова стає жвавіша й веселіша. В. А. неначе прокидається од сну, веселішає. В його коротких лаконічних реченнях часом прориваються іскорки гумору, легенькі їжарти, котрі наводять на уста гостей легенький осміх.

"І прийшла ж охота зважуватись на жарти цьому сонному, та ще й ніби заїкуватому чоловікові! Здається, в тебе до жартів таки зовсім нема хисту", — було думаєш, почувши вперше його претензію на жарти.

Але мені незабаром довелось пересвідчиться, що в цього чоловіка сте’менно є той хист до жартів. Після чаю його жарти стали все частіші, стали все вдатніші, гостріші. В. А. неначе націляється, кидаючи свої жарти; вони стають влучні, набираються сили. За вечерею В. А. вже притягає до себе увагу цілого товариства: коротко вимовлені, лаконічні фрази сиплються горохом одна за другою. Його тільки й слухають; з ним заговорюють тільки задля того, щоб дати йому матеріал для жартів, щоб його зачіпать; і жарти бризкають, як фонтан. За столом піднімається регіт. Жарти розбуджують навіть поважних людей, зачіпають мовчунів,

навіть таких, що не люблять жартів. Гумор В. А. заразливий, заметливий, мов якась пошесть. Гості сміються, декотрі молоді пани регочуться. Тим часом В. А. не сміється, навіть не осміхнеться. Він солідний і непохитно спокійний, і тільки більшає блиск його чорних очей, що свідчить про напруження творчої діяльності його фантазії. В. А. кидає смішний сутінок на свою розмову й опрічні влучні фрази, все показує в смішному, але не карикатурному кольорі. Але його гумор все-таки легкий, не глибокий; в йому примітна недостача сатиричного кольору й сутінку, недостача перцю й полиньової гіркості Гоголевого гумору, прикритого солоднечею сміху. В. А. жартує, не доторкуючись ні до чиїх хиб, нікого не зачіпаючи.

Пригадується мені другий штукар, що був родом з Канівщини, Яків Костецький. Він був дияконом в містечку Корсуні Канівського повіту, а потім на старості літ священиком в Карашині, передмісті Корсуня. Мені часто доводилось зустрічатись з ним тоді, коли він був вже чоловік літній, але саме в силі, коли йому було годів сорок або й більше. То був чоловік високий на зріст, рівний станом, як тополя, трохи сухорлявий, з темним, трохи жовтуватим кольором лиця, з темними блискучими очима. Його погляд був тихий і спокійний, рушіння поважні, нешвидкі, але граціозні. Говорив він нешвидко, не хапаючись, неначе передніше думав про кожну фразу, що мав промовить; держав себе поважно, був чоловік неп’ющий. Його всі любили й поважали в околиці як шановного чоловіка. Гумор його був рівний, завсідній в його розмові, неначе він зрісся зроду з його розмовою, попереплітався з нею в одно суцільне стебло. Він завсігди жартував і в гостях, і дома, і на ярмарку, і в дорозі; піднімав на сміх і себе, і свою жінку (дітей в його не було), жартував з гістьми, з слугами, з селянами, з євреями-крамарями та кравцями, зачіпав пекучими жартами паничів, колов колючими жартами урядників, урядовців у вічі й позаочі, не жалів і паннів. Він розсипав свої жарти на праву й на ліву руку, на всі боки, куди траплялося. Гумор його завжди лився рівно й безперестанку, як несе свою воду рівною течією тиха глибока річка. З старшими та старими він жартував делікатно, звичайно, трохи ввічливо, з якимсь сутінком шанування; з молодими він зовсім-таки не церемонився й кидав колючками жартів просто в вічі. Жарти Костецького часом були позлучувані з глибокою й колючою сатирою, але все були висловлені в

такій смішній формі, що колючки його сатири неначе були прикриті зеленим листям та рожами. І на кого він націлявся своїми стрілами, той почував колючки й спускав додолу очі, але все-таки не міг вдержатися од сміху, мусів несамохіть сміятись і вибачити гумористові різкість фрази ради самого сміху.

З’їдуться, бувало, гості до кого-небудь з наших сусід. Як тільки гості вглядять у вікна, що в двір в’їжджає о. Костецький, всі кидаються заглядать у вікна; в усіх на Устах з’являється осміх. Паничі й панни виходять в ґанок назустріч Костецькому, щоб упіймать який-небудь його жарт, кинутий на ході. От коні Костецького підтюпцем підбігли до ґанку й спинилися. На возі сидить Костецький з жінкою. Сам він довгий та рівний, а поруч з ним жінка — правдива супротилежність свого чоловіка: важка, низька, широка, як печериця, товста, ситенька, неначе от-от репне посередині, як та паляниця, що висходилась через міру. Отець Костецький легенько й жваво зскакує з височенького "богуславського" візка, але жінці його дуже перебаранчає злізти з воза і певність тіла, і височінь воза, і недостача жвавості, і куценький підніжок коло воза. Отець Костецький бере на оберемок свою товстулю й зсаджує з воза та все комічно крекче.

— Одже ж підвереджусь! Ой паничі! не беріть собі таких гладких жінок, як моя: колись підвередитесь на віку, бо жінка, бачте, таке сотворіння, що його сам бог создав на те, щоб чоловік ним підвередився. Вибирайте собі таких жінок, що поставиш на долоню та тільки дмух! а вона й полетить, як той пух кульбаби. А то всі ви шукаєте собі паннів важкеньких. знаєте, як казала мати синові: "Бери, синку, хоч козу, аби з золотими рогами."

Отець Костецький спокійненькими очима позирає на паничів. Паничі осміхаються, спустивши очі додолу. Панни регочуться.

Отець Костецький прямує до ґанку. Коли це несподівано з квітника через тин перескакує Рябко і, зачувши носом чужого чоловіка, кидається кулею до Костецького трохи не під самісінькі ноги з злістю злющих

сільських собак. Отець Костецький обертається з поважною мовою до Рябка:

— Та годі вже, годі, вражий сину! Вже знаємо, що з тебе добрий наймит. Оце ти, сучий сину, неначе наважився таки мене покусать? Мабуть, добрі гроші береш за службу в хазяїна. Паничі! Винесіть йому чарку горілки за добру службу.

Отець Костецький йде далі до ґанку. Рябко бреше з усієї сили, аж скавучить і націляється вхопити отця Костецького за полу.

— Жартуй-бо, чоловіче, та й міру знай! — обертається знов він до Рябка.

Але Рябко не вважає на усякі напутіння. Рябко доходить до невимовної злості, вищиряє свої щелепи та гострі зуби до самих кутніх, закотивши вгору чорну губу.

Рябко хапає отця диякона за полу зубами й тріпає головою на обидва боки. Отець диякон в одну мить хапає прислонене коло ґанку нове замашне коромисло й зручно й швидко лусь Рябка по спині! Рябко одскакує й вищить од болісті.

— Ай-ай-ай! Аба болить! Каєшся, а лихо робиш, — каже отець Костецький, ступаючи по сходах на ґанок. Він жартовливо піддержує під руку свою супружницю ще й крекче, неначе піднімає вгору страшенну вагу з невимовним напруженням, само по собі зрозуміливо удаваним.

Отець Костецький цілується з паничами. Перецілувавшись з цілим рядком негарного полу, він подає руку першій панні, що стояла рядом з паничами, і простягає до неї губи, ніби маючи на думці поцілуватись із нею. Панна одхиляє назад голову й червоніє, регочучись на ввесь двір.

— Ох! вибачайте! Трохи не поцілувався й з вами за гуртом. Кажуть же, за гуртом і жид повісився, — каже отець диякон. — О! і ти тут! — каже він, обернувшись до жінки. — А мені здалося, що я забув тебе дома та й хотів оце поцілуваться з паннами. Ну вибачай мені на цей раз.

Гість з жінкою вступають в покої. За ним слідком простує й уся молоднеча, неначе почестивий кортеж.

— Мир дому цьому й живущим в йому! — вирікає солідним тоном отець диякон привіт у стародавньому стилі. — Прикиньте, хазяїне, плату своєму Рябкові. Покусав мою рясу. Наймит з його дуже добрий.

— Хвалить бога, що не вас покусав. Собака й справді лихий. Роздягайтесь та будьте нашим гостем, — промовляє хазяїн.

— Коли притарабанився й всурганився в вашу хату, та ще й непроханий, то вже вам нігде дітись: приймайте нас як гостей. Де храм, то й ми там, як приказують люде, — каже отець диякон.

У церкві того села, куди приїхав отець Костецький, був храм. В давні часи на храми гості приїжджали ще зранку, щоб побувать у церкві на службі божій, а після служби само по собі всі йшли до місцевого священика на обід.

Отець Костецький, одправивши пізню службу божу в Корсуні, не встиг на храмову службу в селі, але потрапив прямо на обід до священика.

У столовій кімнаті вже були застелені столи; все було налаштоване для обіду. Господар просить Костецького в столову.

— Огої жива теща! Од обіду та знов на обід! А ми вже з жінкою й пообідали нашвидку вдома. Але, як то кажуть, черево не дерево: роздасться, — каже отець диякон.

— От і добре, що ваша теща жива. Дай боже, щоб вона ще довго жила, — обзивається хазяїн не без іронії.

— Жива, жива моя теща, ще й огнем жегома й до цього часу, — одказує отець диякон.

Гостям не можна вдержаться од сміху навіть при самій дочці самої тієї тещі. Теща отця диякона відома на всю околицю, як дійсно жегома огнем, та ще й не простим, а пекельним. Огонь од неї палав і пашів на ввесь Канівський повіт і навіть на межуючі околиці Звенигородского та Черкаського.

— А ми з жінкою неначе знали, що в вас, господарю, буде дві великі дірки за столом, та й думаємо: а поїдьмо лиш оце та позатикаємо собою ті дірки, — каже отець Костецький, зорячи гострими очима по гостях, бо гості зареготались несподівано усі заразом, неначе змовились.

Господар просе гостей садовитись за столи. Гостей багацько: порожніх місців навіть за двома столами не знайшлося. Паничі купою товпились кругом другого меншого стола.

— Тісний у вас храм, пане господарю. Трохи завізно, як коло великого млина або питля, нігде правди діти. Як же то ми, жінко, вмостимось за столом? Для нас двох, добродію хазяїне, треба три стільці: один для мене, а два для жінки, — каже отець Костецький, спустивши очі вниз, неначебто він соромився.

— Достанемо й три стільці, тільки прошу сідати за стіл; знайдеться місце, — каже хазяїн.

За другим меншим столом стовпились паничі. Вони насилу якось-таки вмостилися кругом стола, неначе стісняні снопи в стіжку, їх плечі та голови неначе густо сплетеною гірляндою обвивали стіл. Більша половина їх були урядовці з Канова, та Корсунського стану, та з

стеблівської сахарні й суконної фабрики. Отець Костецький повертає очі до того стола й пильно дивиться допитливим, але спокійним поглядом. Він шпурляє туди жарт-бомбу, трохи не Орсинієвську.

— Ото густо крючків! (Крючками в нас дражнять чиновників та писарів усяких канцелярій). Ви, пане господарю, повішали б з половину тих крючків на крючках на стіні, то й у хаті було б просторніше, і, може й на світі було б чепурніше.

Крючки, все молоді паничі, і всі гості сміються, але декотрим крючкам було ніяково. Хабарство та здирство урядовців в усякових канцеляріях, в судах було тоді саме в цвіту. Отцеві Костецькому доводилось не раз власним носом нюхати той букет з смердячого дурзілля та собачої блекоти саме в цвітучий та родючий час, коли на його було превелике поліття на всьому всеросійському грунті. Отець Костецький зовсім-таки не був ласкавий до того квіту.

Господар починає перед обідом частувать гостей. Черга пити по чарці доходе до отця Костецького. Він випив і скривився кисло — удає й робить гримасу.

— Ой гірка! І як це паскудство п’ють оті п’яниці? А чи не можна, пане господарю, ще по другій? бо цього паскудства як вип’єш чарку, то й другої зараз заманеться, — каже отець Костецький.

Але це він тільки жартує: другої чарки він зовсім не п’є, невважаючи на намагання, навіть принуку хазяїна.

— Закушуйте ж, отче дияконе! Беріть пироги, — просить хазяйка.

— Ой, вже мені ті пироги — обідові вороги! З’їси пирогів — до борщу хоч не доторкуйся. А дайте лишень мені отого найменшого, чи то пак — отого найбільшого! — промовляє отець Костецький, але в його жадоби в очах не видно. Тон мови нещирий, байдужний.

Але це знов тільки його жарт — контраст: він одламує половинку пирога й закушує.

Хазяїн, жартуючи, підносить чарку й паннам, щоб почастувать і їх. Панни церемоняться, дякують і зрікаються чарки.

— Ми не п’ємо горілки, — каже одна сміливіша й жвава панна, засоромившись і спустивши очі додолу.

Отець Костецький кидає на панну жарт — гальку з м’якушки.

— Еге пак! не п’ємо. При людях — не п’ємо, а якби за дверима у куточку — то й стук по одній, а може й по другій, — каже отець диякон.

Між сидівшими за столом паннами дійсно знаходились дві вже літні зовсім старосвітські панни, котрі потай од людей, за дверима або десь в опрічній кімнатці, стукали не то що по одній, а часом і по три й по чотири. Гості за це добре знали; очевидячки, знав про те й штукар отець диякон.

Рядом з отцем Костецьким сиділа за столом якась капітанша, стара-престара, зовсім беззуба. Вона була вчителькою дітей в сахарні в директора. Вона дуже помаленьку мне своїми беззубими щелепами й насилу вже аж після всіх кінчає свою порцію страви, коли вже всі давно попереставали їсти. Отець Костецький кидає й на беззубу капітаншу жартом-галькою, правда маленькою, малесенькою, делікатною.

— Еге, мамо! А ви ще й досі їсте? "Ком-ком — було б двом, а ви й самі спожили!" — каже він до капітанші, котра насилу доїдає свій шматок печені.

— Та в мене зубів у роті обмаль! Нема чим гаразд їсти, — обзивається капітанша й сміється, бо добре знає вдачу сусіда.

— А що ж то було б, якби в вас, мамо, були всі зуби цілі? Ого-го! — тягне далі жарт отець Костецький.

Запас його жартів невичерпний. Він розсіває їх на всі боки впротязі всього обіду, одповідаючи на ‘всякі питання, вмикаючись у розмову гостей. Щохвилини тільки й чути за столом регіт. А тим часом сам о. Костецький ані осміхнеться! Сміх, регіт були неначе зовсім йому невідомі, бо він сміявся не ротом, а словами, котрі сипались з рота, замість реготу. Здається, вередлива натура сама вчинила з ним жарт, однявши од його саму здатність до реготу та сміху. Сміх його перейшов на гумор, втілився в його влучному сатиричному слові, захолов на кінчику його язика й не дійшов до органа, виявляючого примітне для людського ока й вуха сміх та регіт. В його спокійних очах навіть не грала ні одна іскорка затаєного в душі сміху, бо ніхто й не чув, щоб він будлі-коли голосно сміявся або ще й реготавсь. На обличчі о. Костецький завсігди й незмінне був ніби поважний та спокійний. Жарти його немногословні, а уривчасті, часто лаконічні, але гострі і влучні по короткості й згорнутості. Часом скаже він слово або фразу — і неначе молотком приб’є, мов коваль стукне по ковалді молотком: стук раз, два! — та й готово, тільки іскри бризнуть на всі боки на людей.

От вже пообідали. Всі встають з-за столів і хрестяться до образів. Отець Костецький хреститься й дякує хазяїнові й хазяйці. При тому вія кидає бомбу-жарт — самокритику й на самого себе: "Спасибі господеві милосердному, що ми, дармоїди, обпили та об’їли вас, господарю. Дай боже і на будущий рік цього ж таки діждати. А ви, хлопці-молодці, кажіть: "Дай боже!" —Обертається отець Костецький до паничів з закінчувальними словами берези, що обертається до колядників тоді, як вони скінчать усю колядку.

Паничі підхоплюють той кінець, мов справдешні колядники, і кричать: "Дай, боже!" Жарти о. Костецького неначе наелектризували й їх і поохотили до жартів: ти, мов, жартуєш, а ми й собі!

Один бадьористий, сміливий панич вихвачується:

— Зате ж, отче дияконе, і ми колись приїдемо до вас та й вас обіп’ємо та об’їмо.

— Еге… тільки в мене, на превеликий жаль, дочки нема… — кидає отець Костецький кулю-жарт на сміливого панича. — Хіба присватуйтесь до моєї тещі… тоді стане шкурка за вичинку, ще й з процентами.

Паничі регочуться, але вони понурились — їм трохи ніяково; кожний це почуває в душі, але… наче сам з себе сміється. Користуючись правом молодих женихів, вони часто люблять зловживати, експлуатуючи гостолюбство селюків-батьків, котрі мають дорослих дочок. Жарти отця Костецького протягуються безперестану й після обіду. Він сипле їх, неначе пашню з мішка сіє сівач на ріллі, мішок за мішком.

Гості купляться, скупчуються кругом його, як бджоли кругом матки, щоб слухати його веселі, хоч часом і ущипливі жарти. Надвечір отець Костецький збирається додому. Він розпрощується з усіма, і його проводить многолічний кортеж на ґанок і до воза.

Ввесь вік не вичерпувались жарти цього типічного гумориста. Огонь вигадливого та бистроумного гумору не згасав у йому до самої смерті. Давно це діялось; як кажуть в приказці: "Ще тоді, як баба дівкою була". Я пригадую тільки декотрі летючі жарти отця Костецького. Багацько їх потонуло в тумані давньої минувшості.

Кажуть, як отець Костецький важко занедужав і став почувати, що смерть стоїть за плечима, то й у той важкий момент викинув жарт. Жінка хотіла запросить до недужого доктора.

— Нічого вже мені й доктори не поможуть, — сказав перед смертю отець Костецький. — Мабуть, мені вже час на лоно Авраамове кози пасти.

В моїй пам’яті виникає неначе в ясному сяєві образ ще одного типічного штукаря на словах, образ найсимпатичніший. То був Василій Єл. В молодих літах він служив урядовцем, вже й не пам’ятаю, чи в Каневі, чи в Києві. Це був тип штукаря веселого та реготуна. Неначе живий стоїть він і теперечки перед моїми очима; і тепер неначе бачу його круглувате повне лице, його ясно-сині, як бірюза, очі, рожеві повні звивчасті й виразні уста, з-під котрих блищать густі рівні, неначе підрізані, білі зуби; і тепер неначе бачу його круглу чималу голову, обсипану русявими каштановими кучерями, його невисоку постать, трохи повну, ніби налиту. Василь Єл. один з тих типічних людей, котрих ніколи не забудеш. Багацько майне людей перед очима в житті, але багацько їх майне так, як ті хмарки на синьому небі пройдуть, майнуть, і не згадаєш їх образу, і навіки зникнуть їх обличчя з твоєї пам’яті. Але часом набіжить на синє небо одна хмарка, вхопить на себе промінь сходячого сонця, прикраситься, вбереться в розкішні кольори, в золото, в пурпур, в веселі рожеві фарби. Побачиш те диво, і на довгий час воно западе в пам’ять. Бувають і між людьми такі особи, що ні плинучий час, ні негода життя не видеруть з пам’яті їх образу. Пригадаєш одно його ймення, і той чоловік устає перед тобою, хоч говори з ним, мов з живим.

Василь Єл. неначе був созданий з веселості та сміху. Чи бачиш було його в гостях, чи в його вдома, тільки було й чуєш його сміх вперемішку з розмовою. Як він було сміється, то закидає голову трохи назад; ясно-сині очі аж сяють радісним блиском; білі зуби блищать, мов два рядки перлів. Слова ллються вперемішку з сміхом. Його груди, його плечі дрижать; золоті кучері дрижать; здається, дрижить кожний мускул його свіжого, неначе бризкаючого здоров’ям лиця; дрижить кожна жилка, кожний нерв його нервового веселого організму. Сміх його нервовий, заразливий. Він вас замечує, електризує. Як було слухаєш його смішну розмову, веселі оповідання й анекдоти, то ніякою силою не можна було вдержатись од сміху. Здається, і мертвий засміявся б од його сміху, як кажуть в приказці. Його жарт здебільшого легкий, не глибокий, не гегелівський, не вщипливий, нікого не зобижаючий.

Він нікого просто в вічі не зачіпав своїми жартами. Гіркість та полинь не були властиві його добрій вдачі, не гармонізували з його веселим сміхом. Він рідко колов будлі-кого з знайомих сатиричним жалом навіть позаочі, але все-таки вмів обсміяти когось, та ще й добре обсміять.

Він був великий майстер все показати в смішному образі, у всьому знайти щось смішне, повернути чоловіка не показним, а смішним боком, влучно прикмітить той непоказний бік, а ще влучніше обмалювать, передати на словах усе в смішному комічному тояі. Розказуючи про свою розмову, про стрічу з селянами, євреями, панами й усякими панками, з батюшками та дяками, розповідаючи про яку-небудь притичину або оказію з собою або з ким іншим, він все показував і передавав в смішному образі, в комічній формі, хоч і не карикатурно. Карикатура була зовсім чужа для його граціозного гумору, для його делікатного сміху, що бризкали, мов фонтан.

Василь Єл. був оригінальним виявцем людського сміху та веселості, якого мені не доводилось бачить ніколи в житті. Щось радісне, живе, як саме життя, бадьористе було розлите в цілій вдачі натури цього чоловіка, м’якого на вдачу, однаково доброго й ласкавого до всіх. Коли тільки він уходив у кімнату, переступав поріг, на його рум’яному лиці, на кучерях неначе світився промінь сонця, неначе природа зумисне поклала на йому опрічний напечаток. Самий сміх його та регіт був дзвінкий, гучний, сріблистий та дрібний. Сміється він, неначе горошком сипле, неначе срібний дзвоник дзвенить. Василь Єл. неначе був посланий між людей, щоб звеселяти та втішать їх серед тривоги та клопоту життя. Його веселий сміх неначе здоровив усіх, розливав свіжість, неначе веселий каскад або шум потоку, що розливає свіжість у розпеченому повітрі в гарячу літню спеку. Його заразливий сміх звеселяв, як несподівано промкнувшийся з марцевих хмар промінь весняного сонця, що бризнув золотими бризками на чорну понуру смутну землю, обернув у золото чорні кручі та провалля, обернув у срібло смуги побережнього піску, а каламутну воду в річках — в чистий кришталь.

Неначе на радість, на втіху людям послані такі симпатичні веселі люде! Ой греки, греки! не зазнали ви веселого сміху, заметливого реготу, коли ваша багата фантазія не утворила бога сміху та реготу. Ви утворили Олімп з богами, пишний, дивний! Нема й не буде в світі нічого однакового з його красою, з його пишністю. Але його пишність — то пишність тіла, а не духу. Є біла пляма на вашому дивному малюнку. Єсть порожня продухвина за столом ваших богів, бенкетувавших на вашому Олімпі. І якби я жив в ваші часи, я б посадив в ту порожню дірку за столом богів корсунського отця диякона та Василя Єл., а рядом з ними жегому пекельним огнем тещу, котра переважила й затінила б навіть саму Медузу. Отець диякон кидав би на вас, греки, та ваших богів такі перуни-жарти, од котрих Олімп луснув би вздовж і впоперек, а його теща піднесла б олімпійцям під ніс такої міцної роменської табаки, од котрої несмертельні повтікали б у Тартар, або, од нігде дітись, перейшли б на київську Лису гору. Ви, греки та римляни, натворили богів печі, богів гною, трохи не натворили богів макогона та рогача, богинь сковороди та макітри і заспали бога сміху та реготу. І справді, що таке осміх фавнів та сатирів? Це захоловший дурненький осміх нерозумної натури, осміх лісу, гаю при ясному сонці тінями й сутіяками в долинах, блиском на горбах та на горах; це дурнуватий цапиний звірячий осміх хатньої пещеної мазаної собачки, котру полоскочуть під вушком або ласкаво погладять по спинці. Гріх вам буде на тім світі, греки, за таке проступство в обобличенні, в обтіленні в чаруючих прегарних формах сил людського духу.

Одначе. мої воли замість соб повернули цабе й звернули з битого шляху. Коли б вони часом ще не наробили патолочі й не попались десь в спашу.

Несподівано, сказати б в одну годину, веселому реготунові Василеві Єлис-ву спало на думку прийняти священний сан: він висвятився на священика й зайняв парафію в Канівщині недалечко од Стеблева. Вийшла, дисгармонія, зовсім-таки оригінальна. Своєї вдачі Василь Єлис. не міг змінити й перетворить вдруге, як не можна змінити законів натури по своєму смаку, по своїй вподобі. Священна поважність була йому зовсім не до лиця. Поважна міна була для його така важка, як у літню спеку

кожух. І він, приносячи себе недоброхіть на важку жертву в обов’язкові торжественні часи, приборкавши й затаївши свою жваву веселу вдачу, в звичайному житті все-таки зостався тим самим веселим реготуном. З літами він став повнішати, і його повні плечі, його груди по-давньому дрижали од сміху, дрижала од реготу закинута на плечі кучерява голова. Він не міг не сповняти свого призначення весело оповідать, веселіше сміятись і ще веселіше обсміювати кого, як тільки траплялось обсміять.

І досі в моїй пам’яті зосталося одно його оповідання про своє змагання з місцевим дідичем, паном П. Дім Василія Єлис. був вже дуже старий і знадвору був більше схожий на єврейський заїзд в містечку або на корчму, ніж на порядне чепурне житло духовної особи. За часів панщини дідич був повинен ставити й лагодить доми й забудування для духовенства. Але дідич П. був католик і зовсім не вважав на спустошення та зруйнування житла й хазяйського забудування. Василій Єл. вже кілька раз жалівся на пана тодішньому київському вікарієві, епіскопові Аполлінарієві. Вікарій посилав кілька раз укази через консисторію, але ті укази нічого не вдіяли. Коли це якось несподівано влітку в час свого об’їзду єпархії звернув наїздом зумисне в парафію отця Василія Єл. Дім його вразив епіскопа: він розгнівався, бо був дуже опришкуватий та палкий, та ще й до того дуже простий і лайливий. Часом при об’їзді єпархії він без церемонії лаяв попів та протопопів при людях, навіть при дітях і школярах.

Єпіскоп звелів запросить дідича. Дідич прийшов у світлицю отця Василія Єл. На канапі сидів вікарій і навіть не попросив пана сісти. Пан уклонився і все стояв коло порога й терся та м’явся.

— Ты почему не строишь дома для причта? — почав архієрей говорити до пана з великим гнівом та криком. — Разве я не писал тебе приказа? Гляди ж мені! Я зараз їду в Богуслав і буду там ночувать у монастирі. Доганяй мене й достав мені обліч на забудування й поруку, що доми для причта зараз неодкладно будуть збудовані! Чуєш І Гляди ж мені! — крикнув вікарій до пана.

Дідич, впіймавши такого облизня, зблід. Він переступив з ноги на ногу, пом’явся, постояв та й вийшов, ледве потрапивши в двері од сорому й обиди. Форма обходіння з ним на "ти", самий грубий тон вдивили його, мов сніг серед літа, і зачепили його амбіцію й гонор.

— Ото мій пан, — розказував о. Василій Єл., — вислухавши такий загад, сів в екіпаж та й покатив мерщій додому. Приїжджає він у свій двір, зліз з екіпажа та з горя й до дверей дому не дійшов. Дочалапав він до ґанку та й сів на лавці. Ой-ой-ой! все ойкає він та важко дише, поклавши руки на коліна. Пан був з дрібних дідичів, сам лаяв мужиків ще гірше. Але він був вже літній чоловік.

— Грицьку! — каже дідич до погонича. — Скажи ти мені, будь ласка, що то таке архієрей?

— А хіба ж я знаю! Архієрей, та й годії — обзивається Грицько.

— Чи має він яке право казати мені — ти? Чи ти знаєш, що він тикав на мене, ніби на якогось свого наймита? Чи має пак він на те право?

— А бог його зна! Коли казав, то, певно, має право, як-от, приміром, ви кажете мені, — обзивається Грицько.

Дідич П. був вже старий удівець і не мав дітей. Очевидячки, йому не було з ким душу одвести. Він і одводив душу з Грицьком як людиною православної віри, котра, як здавалося йому, повинна за це все добре знати.

— Я пан з діда-прадіда, з пра-прадіда. Може, двісті, може й, триста год, може, тисячу год на мій рід ніхто не тикав. А це хтось приїхав, держить мене коло порога, неначе лакея, неначе наважився мене зобидити, навіть не попросив мене сісти, ще й каже на мене — ти! Чи воно пак митрополит?

— Мабуть, ні; бо то таки що митрополит, то таки митрополит, — каже Грицько.

— Він, мабуть, чи не старший од самого губернатора, коли тикав на мене, як оце я на тебе, — каже пан до Грицька.

Сидить пан на ґанку та все стогне: ох-ох-ох! Встав він з лавки, вхопився обома руками за живіт та й поніс його в покої. Мабуть, архієрейське кривдне слово потрапило не в серце, а влучило в живіт та там і застрягло, — докладав та вигадував о. Василій Єлис. — А писати бомагу та бігти в Богуслав було доконче треба, та ще й зараз. Пан П. знав за це добре. Він взявся за перо, насилу стулив бомагу й перед вечером одвіз її в Богуслав до того архієрея. Не гаячи часу, дідич зараз взявся за будування дома для о. Василія Єл., бо добре втямив, що з Москвою жартувать небезпечно.

Зате ж пан П. не загаявся оддячити й о. Василеві Єл. По вірі й по духові поляк, але по крові й по вдачі син України, та ще на вдачу й сам штукар, він незабаром встругнув штуку й от. Василеві Єлис-ву.

— Раз якось сиджу я в своїй новій хаті, — розказував от. Василій Єл., — коли чую, десь катеринка грає, грає та й грає, але десь далеко, ніби за селом, за цариною. Прислухаюся — катеринка грає якось чудно, якраз так, як двері в моїй коморі запищать високим дишкантом та й з’їжджають помаленьку на баса, а на кінці ніби крикнуть, ще й з притиском. "Одже ж, — думаю, — занесло з-за границі якогось німця з катеринкою аж у наше село. Вийду я на ґанок та з нудьги послухаю тієї катеринки й на заграницю подивлюсь". Виходжу я на ґанок, слухаю, аж то свиня кувікає. Коли дивлюсь, проз мій двір помалесеньку везуть на возі мою рябу свиню льоху, неначе молоду з перезвою. Коло воза йдуть панські наймити. Посадили мою льоху на задні ноги, наче собаку, а попід передні ноги спиною прив’язали до крижовниці. Верещить свиня, репетує, аж рило вгору до неба задерла, зовсім неначе собака скиглить. Стою я на ґанку та регочусь. Льоха аж кричала, кувікала та вже й з

голосу спала: не кувікає, а якось мекає, мов коза, та скиглить, як собака.

— Подякуйте своєму панові од мене за комедію! — кажу я до панських наймитів. — Ще зроду не доводилось мені бачить, як свиня сидить на возі на задніх ногах! За це варто й гроші заплатить.

Дідич П. мстився над отцем Василієм Єл. за архієрея. Впіймавши його свиню на своєму лану, він звелів наймитам з пишнотою та церемонією провезти її проз ворожий двір отця Василія Єл., прив’язавши її на возі в комічній, зовсім не свинячій позі. Воно пак і невелика біда, як свиня трохи обшмульгає ноги та ракотиці або й скалічіє. Давні штукарі на широку ногу Потоцькі, Каньовські й інші вчиняли штуки дивовижніші навіть з живими людьми. Панові наймити провезли свиню проз двір от. Василія та й одвезли знов у панський двір.

— Ото посилаю я до пана свого наймита з викупом за свиню, — розказував от. Василій Єл.

— Я так спроста свині не оддам, — одказав пан наймитові. — Льоха наробила на моєму лану багацько шкоди. Це справа хазяйська. Нехай батюшка пише до мене прошення за свою свиню. Адже ж мусив я через його писати бомагу, аж чуб у мене став мокрий.

— Коли так, то про мене, нехай пан з’їсть мою свиню, бо з неї шинки будуть ситі й добрі, підуть за спаш. Скажи панові, що бомаги писати я не буду, бо од тих бомаг в консисторію і в мене стає чуб мокрий. Піди та так і скажи панові, — кажу я до свого наймита.

Коли на другий день дивлюсь, біжить, моя ряба льоха в мій двір, біжить, аж підскакує: рада, що вирвалась з неволі.

— А що! проїздилась в екіпажі за прогуляння на панських буряках! — кажу я сам до себе. — Ото ж знай: де два б’ються, третій не микайся, бо третьому найгірше достанеться.

Чи дійсно так було діло з усіма його смішними дрібницями, напевно сказати не можу. Цей факт був відомий тоді в цілій околиці: про це тоді скрізь балакали. В кожному разі веселий о. Василій Єл. вмів чудово передавати в смішних словах події цього випадку. Оповідання, сказати б, переціджувались через його темперамент, були перелиті через призму його творчості й виходили на світ у веселій веселчаній прикрасі. І все те оповідання було заправлене дзвінким безперестанку сміхом в веселій направі душі, од чого оповідання виходило вдвоє цікавішим.

Пригадую ще одно оповідання о. Василія Єл. про те, як той самий архієрей ревізував церкву в одному селі й як стикнувся з старосвітською матушкою.

Маршрутом для об’їзду вікарія був призначений для його обід у показаний час у домі священика одного села. Але вікарій приїхав у село раніше показаного в маршруті часу. Мабуть, він був вже голодний, бо був дуже роздражнений і сердитий. Зайшов він у церкву, оглядів усе і всім був невдоволений. Все здавалось йому недоладу й негарно. Архієрей почав по своєму звичаю голосно на всю церкву лаяти батюшку.

— І церкву нечисто держиш, і на стінах скрізь павутиння, й іконостас задимлений. І дзвони в тебе побиті й торохтять, наче розбиті горшки. І церква стара, і ти сам старий. Став нову церкву, а то зніму з тебе рясу, — сердився та галасував архієрей.

— Грошей нема, ваше преосвященство, — насмілився боязко бовкнути батюшка, ледве зводячи од страху дух.

Архієрей не любив, щоб сперечаться, виправдуватись та щось говорити тоді, як він репетував. Найлучче було б в той час мовчать та кланятись. Батюшка не потрапив на політику архієрея.

— Что? — криконув архієрей. — Денег нет? Продай хату, продай жінку, продай діти, продай воли й корови, а мені щоб церква була. Чуєш? — сказав наважливо й сердито архієрей.

В батюшки в душі похололо. Молодиці, батющині сусіди само по собі чули в церкві, як архієрей гнівався на батюшку, і, вертаючись додому, забігли до матушки й усе дочиста розказали матушці про страшну нахвалку архієрея.

Архієрей, оглядівши церкву, поїхав до батюшки на обід. На нещастя й обід був неготовий, а вікарій був голодний.

— А что ж обед? — питав архієрей у батюшки.

— Зараз буде, ваше преосвященство, — казав батюшка й вийшов у пекарню.

— Чи вже готовий обід? Бога ради, застеляй стіл, бо архієрей намагається та вельми сердиться, — казав батюшка до своєї матушки.

Матушка була з зубатих. Закачавши рукави, вона парила парка з молодицями коло печі. Обід був ще не готовий. Матушка була сердита й роздратована. Вона хапалась, своїми руками соваючись до горшків, як до ворогів, попекла руки, а тут іще архієрей кинув на неї гірку обиду. Вона була сердита на два зводи, бо притичина була не од неї, а од зміни в маршруті часу обіду.

— Скажи, нехай підожде! А чого так зарані приїхав? — крикнула матушка.

— Бійся бога! Аджеж архієреєві не можна так казать! — промовив стиха батюшка, затаївши голос до шепотіння.

— А не хочеш говорити, то, про мене, мовчи! Нехай голодний отам сидить, — аж шипіла матушка.

Батюшка пішов до архієрея й доклав йому, що обід ще не готовий, але незабаром буде готовий, вже докипає. Архієрей сідає на канапі й з терпеливістю жде. Пождавши трохи, він знов посилає господаря до пекарні. Обід все-таки був не готовий. Матушка вешталась, крутилася, як муха в окропі, і сердилась, аж сопла. Доклавши архієреєві, що обід ще не зовсім готовий, батюшка вернувся в пекарню, сів на лаві й з одчаєм в душі тільки дивився на куховарську тяганину та біганину молодиць.

В архієрея терпець увірвався: він сам пішов у пекарню.

Одчиняє він двері в пекарню. В перспективі картини він углядів батюшку на лаві. Матушка, червона на виду, як жар, поралась з рогачем коло печі. На передньому плані стояла помийниця, повнісінька помий вщерть.

— От і одразу видно, що не хазяйка! — почав архієрей, стоячи на порозі: і помийниця повнісінька помий, а ти й не догадалась винести її домашнім відомим звірятам. І обід у тебе не готовий, і мух повна хата, що й рота страшно роззявить.

Це зовсім роздратувало старосвітську матушку. Вона трохи не зверетенилась.

— То затуляйте рота, коли в нас мух повно. Хіба мухи бджоли? Хіба ми їх плодимо, чи що? Самі винні, що обід не готовий, бо їздите не тоді, коли треба, не в свій час. Ваше місце в церкві, а не в пекарні. Були в нас архієреї, але ми ще не бачили таких, щоб у піч зазирали та в горшки заглядали. Оттак пак! продай жінку, продай діти та став церкву! Хіба

жінка товаряка чи вівця? Так-то й продати жінку. А хто мене купить та ще й з дітьми? Хіба який чернець з Лаври або з монастиря Михайлівського? Це справді аж чудно! Неначе наважились, щоб нас з світу звести! — І матушка пустила язик, як млин, на всі застави.

— І кажу правду в вічі, — тягла далі матушка. На мені ряси нема, то й з мене ряси не здіймуть, бо я в спідниці ходжу, а не в рясі.

Вікарій тільки очі витріщив на таку матушку. Він стямкував одразу, що матушці вже відомо все, все до словечка те, що він казав у церкві. Він помаленьку причинив двері й вернувся в світлицю.

Приїде Василій Єл. до кого в гості, він приносить з собою веселість, стає предметом уваги всіх, а найбільше тоді, коли між гістьми трапиться дві-три особи веселі й говорючі, здатні піддержати його штукарську творчість. Тоді він розходжується; тоді його штукарство бризкає фонтаном, шумує неперестаючим каскадом і грає, як старий питний мед. Оповідання пливе за оповіданням: то про сусід панів, то про мужиків, то про євреїв, з котрими йому доводилося стикаться або мати якесь діло. Усе це були не відомі заїжджені анекдоти, а живі оповідання, зачерпнуті його кмітливою допитливою творчістю просто з плинучого життя. А кміта він напродиво був гарний і здатний.

Раз один дідич з маленького сусіднього присілка, вже немолодий панич, поїхав за границю й навіть був у Англії. Цей панич привіз з собою перейняті там англійські норови, набравшись англійського потягу до спорту. Ради оригінальності він почав удавати з себе справжнього англійського спортсмена.

— Нап’яв панок на себе якесь куце кепі з задертим вгору до неба козирком, — розказував отець Василій Єл., — надів циганську червону кущеньку куртку до пояса, натяг узесенькі штанці тілового кольору, взувся в ботфорти з довгими халявами та й ганяє по полях та по хуторах. Йому все, мабуть, здавалось, що він ще не в Перепечинцях, а в Лондоні

або десь коло Йорка. Побачили селяни таке диво та й питають в мене: що то сталося з перепечинським паном? Доки не їздив за границю на теплі води, доти й ходив у одежі, як люде ходять, пробачайте — в штанях; а це як повернувся з теплих вод, то неначе з ним щось сталося: їздить верхи, вибачайте, без штанів, та світить грішним тілом, мов той циган. Чи то воно так ходять там на теплих водах, чи що?

— Придивіться, — кажу, — люде добрі, лучче! — розказував о. Василій Єл. — То на йому таки штани, тільки якісь чудернацькі, німецькі, вузесенькі.

А пан і справді в тій червоній курточці по пояс був схожий на "козу-дерезу, півбока луплену", — розказував о. Василій Єл.

В ті часи почали заводитись в сільських батюшок фортеп’яни. Отець Василій Єл. любив музику, і йому забажалось вивчити свою дочку грати на фортеп’яні. Купив він десь старий клавікорд, і дочка вивчилась грати. На вечерах у отця Василія Єл. часто танцювала молоднеча під шипучу музику того клавікорда. О. Василій Єл. було дивиться, дивиться на той безконечник танців та й каже:

— У цих паничів та паннів один рай у серці, а другий у п’ятах. Оце дивлюся я на їх ноги, а в їх п’яти тільки мель-мель! якраз так, як кулаки в млиновому колесі; дриґають та й дриґають ногами, неначе коло їх стоїть коваль з розпеченими обценьками та й щипає їх за п’яти. Якби яка катеринка йшла до самого Києва та грала, то вони слідком за катеринкою танцювали б до самісінького Києва і хіба коло святої лаврської брами схаменулись би.

На сороковім году життя отцеві Василієві Єл. трапилось велике горе: померла його жінка, котру він любив, як свою душу. Одрізавши її розкішну русу косу, він звелів заплести її, вплести в неї разки червоного намиста, котре носила небіжка, і поклав косу в невеличку скриньку, засклену з усіх боків, як дорогий спадок про свою подругу. Поставивши

скляну скриньку в кутку під образами на столику, о. Василій Єл. цілі години стояв, дивлячись на ту русу косу та червоне намисто, на той останній слід замершого життя, як на легенький одлиск погасаючої смерком вечірньої зорі.

От. Василій Єл. зажурився, засумував, але… ненадовго. Довгий тяжкий смуток не міг пустить глибоко в його душу свого отрутного коріння, бо не був придатний закоренитись в його жвавій веселій натурі. Знов почулось його веселе: хи-хи-хи! Знов він став веселий і звеселяв усіх. Тільки з плином часу лице його стало через міру повнішать, стало, як кажуть, ширше ніж довше. Щоки стали повні та червоні. Шия десь щезла, неначе пірнула в плечі. Творчість його гумору почала вже спадати, неначе згасала. Він іще жартував і сміявся безперестану, але веселі оповідання й жарти вже втратили пахощі, вже видихались і не викликали реготу, а тільки будили сміх. От. Василій Єл. почав часами ніби задумуватись і… одного літнього гарячого ранку вмер нагло, напрасною смертю од паралічу, гуляючи в зятя по дворі.

Пригадую ще одного штукаря такого самого типу, як о. Василій Єл. Він був родом з самого Києва й походив з середньої київської буржуазії. Він так само вмів смішить усіх, але тільки декотрі його жарти мали на собі напечаток народного гумору. Він перемішував їх з салоновими каламбурами, хоч і ті каламбури доводили всіх до сміху. Цікава річ: як тільки він оженився, в йому зовсім неначе висохло те джерело штукарства. Його гумор зовсім погас, як свічка, несподівано загашена одним дмухом вітру. Чи супружеські ланцюги мали такий чудний вплив на його штукарську творчість, чи, може, він узяв у придане київську тещу, огнем жегому, що була з одного кодла з корсунською, про це історія нічого не каже. Не сидіти цьому штукареві за столом богів на Олімпі.

Ми обмежуємось коротенькою психологічною характеристикою дуже відомих мені й знайомих штукарів. Пригадати в дріб’язках усі їх жарти й гумористику нема ніякої можливості. Бо їх розмова була вся безперестанку поцяцькована жартами та приказками. То була не розмова, а якийсь неперестаючий фейєрверк усяких огнів, іскряний,

сиплячий блискучими іскрами, то ллючий хвилями та квітчастими смугами, то бризкаючий багатим фонтаном усякого кольору бризок. Розмова тих штукарів завсігди була жвава, весела, несилувана, не закована в форми салонової силуваності, не стиснута ніякими панськими умовними формами. Душа виявлялась такою, яка вона була в своїй вдачі, якою її сотворила природа, в усій її простоті і непочатості, як виливається пісня соловейка, щебетання ластівки, як виливалась пісня народна в душі чорнобривої дівчини або прибитого соціальним горем, але все-таки веселого, незламаного духом, гордовитого й вольного веселого козака-запорожця.

II

Штукарі в дії — це ті ж самі штукарі-гумористи, але вони часто супроводять свої жарти якою-небудь драматичністю: смішною жестикуляцією, химерними мигами, киванням, морганням, перекривлянням, передражнюванням своїх знайомих, котре часто доходило до справдешнього артизму. Часом вони на забавку людям вигадують комічні сюрпризи, і, загалом сказавши, вони ладні встругнуть смішну штучку на кожному місці й кожного часу, де й коли їм припаде охота.

Я спинюся на одному такому суб’єкті з цього рядка українських штукарів як на дуже характерному й дуже мені відомому. Можна наважливо сказать, що усей його вік — це неперервчастий, разуразній рядок комедій, жартів та усякого лицедійства.

Звуть його Антін Андрійович Радивиловський. Батько його був священиком у селі Хильках Канівського повіту. В Богуславське духовне училище він вступив вже парубчаком, що тоді було не диво. Його вигнали з першого-таки класу училища. Так як він доводився моєму батькові якимсь далеким родичем сватом, то мій батько взяв його до себе за розсильщика, цебто, кажучи по-старосвітському, за возного. Антін Радивиловський був повинен розвозити по благочинній "курсори", цебто всі бомаги, всі укази та прикази, котрі йшли з консисторії й були

адресовані до священиків. Вкупі з тим Антін служив у мого панотця за погонича коней: він возив мене годів з дванадцять у школу: в Богуслав та в Київ.

Я добре пам’ятаю, ще як Антін був паничем, або, лучче сказати, парубком, бо він сам вважав на себе як на парубка, а не як на панича, хоч і вдягався в неділі та на празниках у синій суконний жупан, як шляхтич, але в будні не цурався й свити тільки доконче білої. Зросту він середнього, голова в його невелика, кругловата, але гостроверха, губи рум’яні, повні; очі карі, зуби чималі, рівні та білі. Обвід його виразного широкого рота неначе зумисне добраний до сміху. Карі гострі невеликі очі завсігди блищать веселістю, кидаються в вічі примітною ворушливістю: вони в його блискають, ворушаться, ніби крутяться, неначе живе срібло. Уся його постать ворушлива, в’юнка, гнучка, неначе резинова. Він аж кидається кожному в вічі своєю зручністю, швидкістю й ворушінням та жвавими мигами. Його проворність та в’юнкість нагадують швидку в’юнкість білки. Антін завсігди веселий, безклопотний, все сміється і всіх смішить. Я ніколи не бачив на його виду, в його очах ні найменшого сутінку журби, задуманості. Він сливе ніколи не сердиться, а коли розсердиться, то гнів його держиться одну хвилину й зараз щезає, як блискавка в небі. Він ні на кого не злостує, а коли хто його розсердить, він крикне, присне, як кіт, налає та в одну мить вже й готовий жартувать та сміятись. Натура неначе одняла од його ці взрушення, але за те вдвоє надарувала його іншим своїм даром: сміхом та штукарством.

— Антоне! За що вас вилучили з школи? Чи ви не вчилися, чи, може, яких штук накоїли? — бувало питаю я в його.

— Таки сказати по правді, не вчився, бо трудно було вчитись, — казав Антін. — Нічого не втямлю, за що там було розказують вчителі, а я слухаю, слухаю, нічогісінько не второпаю, бо я, на своє лихо, тоді ще не вмів говорить по-руській, та вже й не слухаю, а тільки дивлюсь у вікна, як горобці літають.

Антін і справді не міг нічого второпати, бо не розумів великоруської книжної мови й не міг говорити тією мовою, як не вміли в ті часи говорити по-руському усі сини та дочки священиків; і ті хлопці, котрі потім вчилися зо мною в Богуславській школі, як приїхали в школу, то зовсім не вміли говорити "по-руській".

— А то ще раз така трапилась мені оказія: раз я нарвав кислиць та й насипав у класі коло дверей. Кислиці були дрібненькі та слизькі. Смотритель ступив через поріг, поскобзнувся по кислицях та й гепнув на поміст. Вибили мене таки добре різками та й прогнали з училища.

А тим часом Антін Андрійович зовсім-таки не без розуму чоловік. Він людина поміркована, жвава, міг би вчитись і скінчити курс у школі, якби тільки не ті капосні кислиці та книжна мова, котрої й я в училищі не розбирав гаразд.

Йдучи селом по вулиці або йдучи шляхом і зустрічаючись із знайомими й чужими селянами або євреями, Антін нікого не пропустить: кожного зачепить якимсь жартом. Ця прикметність його вдачі якась липка, як смола, вчеплива, як реп’яхи, і неначе природжена в його натурі, неначе вкупі з ним родилась, і в купелі купалася, вкупі з ним зросла, і, мабуть, укупі з ним і помре. Він ніяк не може вдержаться од цієї спокуси, неначе в йому сидить сім чортів, штовхають його, підбивають та нашіптують: зачепи-бо й пожартуй, посмійся! Бувало, їдеш з ним у дорозі, неначе слухаєш у театрі читання комічних оповіданнів.

Оце було виїжджаємо за село. Проти нас іде знайомий Антонові селянин, таки стеблівський.

— Дядьку! чи ти пак знаєш, що трапилося в нас у містечку? — кричить до його Антін стривоженим голосом. — Там твоя хата горить!

— Ой боже мій! — криконе з нестямки од страху селянин, і його очі одразу неначе погаснуть од ляку. Він обертає каламутний погляд на

село. Над селом, при ясному небі, нігде не видно ні найменшої смужки диму. Селянин, зрозумівши жарт, оглядається і сипле навздогінці Антонові страшний проклін. Антін оглядається й регочеться.

От їде шляхом проти нас другий селянин; лежачи на возі, він апатично махає батогом, поганяючи воли.

— Дядьку, чи ти ба! В тебе вісь у колесі, — кричить до його раптом Антін.

Дядько схвачується мов опечений. Він спотання не добрався до правдивої тями того Антонового жарту. Од надзвичайної швидкості дрібно сказаного жарту дядькові здалося, що колесо спало з осі. Він в одну мить оглядає всі колеса, — всі колеса на своєму місці, і, як слід, усі осі в колесах. Дядько зараз стямкував, що то був жарт, і його лайка десь далеко вже гуде позад нас за стовпом куряви. Антін регочеться.

Знов їде проти нас на возі молодий парубчак.

— Хлопче! В тебе голова в шапці! — кричить до його Антін.

Парубчакові здається, що він загубив шапку. Він лапає рукою шапку — шапка на своєму місці.

От з-за гори виїжджає здорова єврейська богуславська балагула, запряжена парою сухоребрих шкап. Євреї вертаються з ярмарку. В балагулі густо-прегусто єврейських голов, неначе маківок на грядці. Висока пелехата балагула чорніє на горбу й важко хилитається на обидва боки, неначе верблюд у пустині. Вона наближається помаленьку. Замордовані шкапи ледве біжать підтюпцем. Антін придержує коні. Балагула напхана євреями, мов бочка платаними судаками. В будці на почестивому місці сидять старі "хусити" з пейсами, з довгими сивими бородами, в блискучих чорних каптанах. Проти їх рядок єврейок сидить на якихось мішках, сидять два молоді євреї, спустивши ноги з балагули.

На козлах попліч з погоничем причепились ще два дуже вбогі та обідрані крамарі, неначе круки або галки вчепились за гілки дерева пазурями. Балагула, коливаючись, хилитає й усю масу живих тіл; вона рипить, скрипить, стукотить, гуде на ході; єврейські ноги теліпаються по обидва боки, ніби живі маятники того струмента. Євреї балакають голосно, неначе кричать, гегають, мов гуси на ставку восени. Уся балагула з євреями має вид якогось міфічного казчаного чудного та шумливого звіра, про якого розказують в казках.

Антін їде зумисне помалесеньку, ледве сунеться. Над’їхавши близько до балагули, Антін швидко, жваво починає лічити євреїв, починаючи од самого найменшого чину, од погонича, і тикає на кожного пальцем: раз, два, три, чотири, п’ять… десять, одинадцять, дванадцять. Перелічування з показуванням Антонового пальця доторкується до вищих чинів, хуситів. Вищі чини не видержують цієї штуки. Євреї вважають за гріх перелічувати людей, як гусей або свиней; хусити починають лаяться, за ними лаються й єврейки, лається й погонич. Балагула роздратована; починається трохи не бунт. Уся балагула зашварготіла, загегала, наче роздратоване стадо гусей: "А гігра шварц ур! ферфлюхтер! матері твої чорт! свиня!" — лається вся балагула. Молоді євреї налагодились скочить з балагули й показують кулаки.

Антін бачить усе те. Він обертається, бере в руки кінчик поли, робить свиняче вухо й тріпає цим вухом до балагули. Євреї не видержують. Балагула спиняється. Один молодий єврей, почуваючи за своєю спиною масову силу, набирається сміливості й зскакує додолу: це був знак, що терпець увірвався, і євреї у такому випадку кидаються масою, піднімають страшний ґвалт, б’ються й навіть щипаються.

Антін бачить, що вже нажартувався доволі, махає батогом по конях. Коні шарпнули й побігли швидко, скоком. Євреї ще шваргочуть та репетують, але вже Антонів і слід щез.

От проти нас плуганиться воловий віз. Воли ледве переставляють ноги. Поганяє чоловік, а за його спиною вподовж усього воза рядком

сидять на соломі, підобгавши ноги, молодиці з горшками, мисками, з глечиками й усяким крамом.

— Дядьку! а що, не продав усіх молодиць на ярмарку та й додому везеш? — кричить до дядька Антін.

— Ні! Коли хочеш, купи в мене зо дві; недорого заправлю! — флегматичне обзивається з воза дядько.

— Продай мені оту стару беззубу бабу, що в тебе за спиною сидить! — гукає Антін.

— А що даси?

— Дам три шаги без двох щагів! — каже Антін.

— Не продам. Дешево даєш. Ця баба дорога. Нехай зостається на насіння, — обзивається дядько з кіптяги куряви за возом.

І такі жарти Антін справляє цілісіньку дорогу, неначе в йому сидить дідько й вищиряє смішні зуби.

От Антін Радивиловський серед дівчат в їх кружку чи на роботі, чи на гулянці — на музиках під орандою, або на весіллях. Дівчата мають його за рівню, вважають на його як на парубка, а не панича. Антін розходжується перед дівчатами, як чорт на заутрені. Коло корчми в неділю по обіді збираються дівчата й хлопці на музики. Антін пристає до гурту. Примітивши одну між ними найкращу, Антін приступає до неї з залицянням та такими компліментами, з якими парубок не приступає до дівчат при людях. Він наближає своє лице трохи не до самісінького її лиця, піднімає долоні вгору, хилитає головою й робить дуже солодку міну. Його уста осміхаються, і зуби блищать. Антін по своїй вдачі естет: він любе красу й розуміє гарність форм і в природі, і в людині, а більше од усього — в дівчатах.

— Ой моя ти горличко, моя ти перепілочко, моя щебетушечко! Ой як же я тебе люблю! І вночі не їм, і вдень не сплю, так тебе люблю! — починає Антін верзти свої залицяння, перевертаючи ніч на день в приказці.

— Та одчепись ти од мене! Ти мене любиш, а я тебе зовсім не люблю, — каже проворна дівчина й сміється. — Хто ж пак уночі їсть? Вночі люде сплять, а не їдять.

— Мабуть, учора любила, а сьогодні вже й перестала.

— Та я й учора не думала тебе любити. Причепись до кого багатшого, он до Олени, або що, — каже дівчина, показуючи на Олену.

— Коли Олена бриклива, а ти плоха, некуслива: тим-то я тебе й кохаю, — каже Антін.

Дівчата знають про Антонові жарти й знущаються над ним таки без церемонії.

— То й я стану куслива, як Олена, — каже дівчина.

— А на, вкуси мене! Я, господи, як люблю, як дівчата кусаються, моя ти зозуле рябенька, моя курочко зозуляста! — каже Антін.

Антін пристає до красуні Олени, котра йому дуже подобалась. Він починає щебетать і до неї, сипле, як з торби, такі самі компліменти. Олена трохи сердита, натуриста й палка. Вона не в гуморі й одрізує Антонові дуже різко. Антін змінює тон компліментів. Сипляться вже інші залицяння, вже не такі делікатні.

— Ти мене любила три дні, а я тебе зовсім таки ні. Моя ти задрипана посмітюхо! Ти та птаха, що курчата хапає (ворона); ти той соловейко, що

в болоті співає тоненько (жаба), ти та птиця з полив’яним носом, що тих соловейків клює (чапля).

Як часом Антін розсердиться на яку-небудь дівчину за те, що вона одвертає од його лице й не хоче з ним говорити, тоді він починає сипати компліменти зовсім-таки не делікатні.

— Ти петербурзька корова, херсонська дрохва. Ой, не люблять мене сьогодні дівчата! Піду та з горя в Росі втоплюся, або візьму вірвечку та на колисці повішусь ще й ногами дриґатиму до самісінького вечора, поки не здохну, та з колиски просто в пекло чортам на сніданок.

— То йди та топись! Стрибай з скелі в Рось! — кажуть йому дівчата.

Антін робить плаксиву міну.

— Так мене дівчата люблять, що я за кулаками й світу не бачу, — промовляє він, скривившись.

— Ану, заплач! — сміються парубки.

Антін надуває губи й починає пхикать, як пхикають маленькі діти, та все гірше та гірше. Він розквасив губи і втирає очі кулаками та щиколотками по-дитячій. Він удає дитяче пхикання, дитячий плач натурально до найвищої міри. його лице плаче, от-от заридає, заллється, дитячим плачем, а очі сміються. Він лукаво й хитро позирає з-під кулаків на дівчат. Дівчата регочуться. Кожний актьор позавидував би його жартовливому плачу й смішним очам.

Давши покій красуні Олені й іншим кращим дівчатам, Антін вибирає нову жертву для своїх жартів в іншому стилі. Йому припала охота жартувать, неначе в йому засіло сім дідьків жарту й не дають йому спокою ані на одну хвилину. Він вибирає між дівчатами найпоганшу, Варку. Підступивши до неї близенько, Антін складає кулаки й, згорнувши

руки навхрест, б’є ними з усієї сили себе в груди так міцно, що груди аж гудуть, мов порожнє барило. Антін зітхає так глибоко, неначе його вразило якесь велике горе. Закинувши голову назад, він пускає очі під лоб, ще раз глибоко з самого дна зітхнувши, мов ковальський міх, вимовляє неначе од великої туги: ох!

Його ворушливе лице, його очі так виразно виявляють Тугу, що, глянувши на його, несамохіть подумаєш: пропаде Антін од безнадійного кохання! він сам собі смерть заподіє.

Варка розуміє Антонові смішки, націлені на неї, і одпихає його рукою. Вона нервова, поважна й сердита; жартів вона не любе.

— Одчепись од мене, сатано! — гукає сердито Варка.

— Ой, вмру, таки сьогодні ввечері вмру за тобою! Побачиш! Вмру! не діжду, поки й сонце зайде, серденько моє, моя зіронько, моя ти цокотушечко, моя щебетушечко! — щебече Антін найделікатнішим солоденьким тихим тоном і наближає своє лице трохи не до самісінького Варчиного лиця.

— Про мене, вмирай хоч і зараз! Не буду за тобою плакати, — каже Варка, оступаючись на один ступінь од Антона.

Антін трохи ніби зобидився й кидає стріли Купідона вже з другого лука.

— Ой ти моя Мелетрисо Кирбитівно, моя Мелегеріє Султанівно! Ой ти ж моя вершо в болоті, моя турецька скрипочко! Ой господи, як я тебе люблю! Так люблю, як собака цибулю: така ти молоденька, що вже тебе вкрила цвіль та пліснява!

Варка сердиться; вона починає лаятись не на жарти. Антін бачить, що непереливки, боїться, щоб не переборщить. Він знає міру, знає, що од Варки час оступиться. Він знов іде до Олени.

— Ой серденько! хоч подивись на мене чорними оченьками.

Олена одвертає голову й дивиться вбік.

— Дівчата! котра мене любить, та на мене не дивиться, — командує Антін.

Олена швидко повертає голову, але дивиться скоса на Антона; вона дає тим знак, що не любить Антона.

— Аба! таки подивилась на мене хоч скоса, не втерпіла. А що! Я таки знав, що ти мене любиш, та тільки соромишся на мене дивитись, — просто каже Антін.

На парубків, навіть на своїх приятелів на гулянці Антін сипле епітетами, зовсім вже не делікатними й не дуже приємними.

— Гей, ти, глеку макітровичу! рипиця, капиця! смердячий єгипецький одуд! Бова королевич! Єруслан Лазаревич! чумацька мазниця! одставний глиняник! одставноі кози барабанщик! цебто тієї кози, котру показували колись приходьки великоруси, що водили придомашнених ведмедів.

— Хто ж ти такий, коли в тебе все глеки макітровичі? — питали в Антона парубки.

Антін стає в величну позу, приставляє показувальний палець до чола і, взявшись в бік лівою рукою, одповідає:

— Я? О, я велике цабе! Я був колись Георг аглицький милорд, а тепер я став одставної мазниці квач!

Епітет, так щиро й немилосердно прикладений Антоном до своєї особи, піднімає веселий сміх між дівчатами та парубками.

От на шляху далеченько од шинку заманячила висока сухорлява постать в черкешиновому сіртучку, в старому картузі з здоровим козирком, в старих дешевеньких рябих панталонах; то йде пан Зануда, стеблівський вбогий шляхтич. Він звертає до шинку, щоб з нудьги побалакати з сусідами, котрі сидять рядочком під шинком на призьбі. Пан Зануда бідний, бідніший од заможного мужика, але він гордовитий, бундючний по-шляхетському од надмірної пихи й свідомості своєї шляхетської вартності, ще й до того чваньковитий. Якби йнять віри панові Зануді, батько його дослужився до чину бригадира. Од свого батька бригадира пан Зануда перейняв деяку, сказати б, військовість: він ходив, випнувшись, задерши голову вгору, волосся зачісував по моді часів імператора Олександра Благословенного: над лобом в його стримів гребінь, неначе в півня; васильки на висках намазував оливою, прилизував, неначе їх кішка прилизала, так що вони прилипали до висків і кінчиками були закручені до брів.

Антін Радивиловський одним скоком скочив, опинився позад пана Зануди й достоту передражнює його ходу й манери: він стає навшпиньки, вирівнюється, витягується, як струна, задер носа до неба й туди ж задирає козирок свого картуза.

Він удає бригадира в третій редакції, швидко насовує волосся на виски, повертає його до брів і швиденько тріпає їх наперемінку то однією, то другою рукою зовсім так, як кіт вмивається лапами. Такий жест пан Зануда практикував в церкві при службі божій на льоду на Ордані й при інших схожих випадках.

В стовпищі піднімається регіт, але пан Зануда велично сунеться далі: він знає, що Антін виробляє позад його, але з гордим нехтуванням дивиться на ці хлоп’ячі штуки Антонові, як той баский кінь не вважає й не оглядається на маленького цуцика, що гавкає позад його.

На небокрузі з’являється ще одна постать, — прямує до шинку кривий Гнат. Ради святої неділі він убрався в нову свиту, підперезався зеленим поясом, взувся в нові чоботи з довгими халявами. Одна його нога трохи викривлена в коліні так, що трохи одстає й випинається набік. Гнат іде, одкидаючи ногу вбік од себе; його чобіт обчіркує на повітрі ніби дугу. Здалеки здається, ніби він все когось торкає ногою або брикається набік правою ногою.

Антін в одну мить покотився зайцем поза челяддю і вже йде за спиною Гната. Він одставляє праву ногу вбік, шкутильгає так само в такт з Гнатом, неначе москаль на муштрі. Між челяддю піднімається регіт. Усі повертають очі до Гната. Він догадується, несподівано обертається й ловить Антона на гарячому вчинку.

— Ось я тебе палицею! Я тобі покажу штуки! Це чиста стеблівська сатана, оця проява! — кричить Гнат, сердитий та вразливий, як сливе усі каліки.

Цей сільський Гаррік, може незгірший на талант од відомого англійського Гарріка, і справді міг здаватись чесній громаді чимсь схожим на сатану в людському тілі або на дивовижну прояву.

До гурту наближається молодий парубок в триковому жупані та в картузі: то шляхтич Олександр, приятель Антонів, веселий, жвавий, говорючий і так само охочий до жартів. Може, Антін тим і симпатизує йому з тієї причини, що він вміє піддавать жару до жартів і давати Антонові матеріалу до жартів.

— Здоров, Рогаче Макогоновичу! — гукає Антін, подаючи руку Олександрові, і почоломкався з ним, ляпнувши цупкою рукою по долоні, аж одляски пішли.

— Здоров, Глеку Макітровичу! — дає йому здачі тими ж грішми Олександр.

— А заграй лишень на свої гусла-самограни, поки музики прийдуть, бо в дівчат аж жижки дрижать до танців, так кортить їм, — каже Антін.

— Цур йому! ще мої гусла-самограни попухнуть, як набасую їх, — каже Олександр.

Гусла-самограни, про котрі казав Антін Олександрові, це їх власні губи та язики. На цих самогранах вони вдвох часто вигравали козачка до танців, під котрі охочі до танців дівчата йшли в танець несамохіть. Текст до тих мелодій Антін, здається, імпровізував сам, бо цей текст мав у собі одибиток його невпинного штукарства. До куплетів народних пісень він часом прикидав свої приспівки:

Омелга, дереза,

Коромисло, макогін,

Кобилячі клуби.

А хто мене любе,

Поцілує в губи.

Сім день — конопель,

А ячменю — три дні;

Хто за мене піде,

То готові злидні!

Антін з своїм приятелем Олександром любили часом критикувати дівчат і, загалом кажучи, виявляли уявки свою думку про їх голосно таки їм у вічі. Для цього вони вигадали опрічню мову, котрою вони й провадили свою розмову, не почуваючи себе ніяково перед ними. Попереду вони пустили мову, придаючи до кожного склада слів придаток "хир".

— Хир-О-хир-ле-хир-на-хир-гар-хир-на (Олена гарна), — починає Антін.

— Хир-У-хир-стя-хир-ще-хир-кра-хир-ща (Устя ще краща), — одказує Олександр.

При швидкій розмові цей спосіб розмови, затіняний капосним придатком, був невтямний для дівчат; але на селі багацько людей його знало, і дівчатам неважко було його одгадать і постерегти. Вони знайшли ключ для зрозуміння цього немудрого Антонового воляпюка, і Антонові жарт не вдався.

Тоді Антін з Олександром десь добули другий спосіб розмови. Вони почали додавати до кожного складу слова придаток "нава", змінюючи повнозвучну а на іншу таку букву, котрою кінчається переднішній склад.

— Олександре! Ва-нава-рка-нава-гу-нава-ба-нава-та-нава (Варка губата), — починає Антін.

— Еге! гу-нуву-би-ниви-я-нава— к по-ново-сто-ново-ли-ниви (Еге! губи, як постоли), — одказує Олександр.

Довго вони морочили дівчат цією мовою, занесеною, здається, з Богуслава. Цікавість дівчат була дуже роздратована, але ключ розуміння вони знов знайшли.

Тоді Антін почав провадити розмову з Олександром по складах.

— Олександре! віди-аз-Ва-ирци-како-аз-ка, добро-ук-ду-ирци-наш-аз-на, я-како-ер, како-он-ко-ирци-он-ро-віди-аз-ва; цебто; Варка дурна, як корова.

Але, на Антонове нещастя, між тамтешніми парубками та чоловіками часом траплялися письменні. Вони часом виказували Антонів секрет і голосно перекладали на звичайну мову складені слова. Антонові та його приятелеві було дуже ніяково перед чесною громадою, бо їх розмова й думки про дівчат були часом зовсім-таки нецензурні.

Але Антін не журиться, бо він і на вдачу нежурливий: він невгамований, що стосується до вигадок у жартах. Він кидається на останній спосіб, щоб тільки вдержати в тайні свою розмову з Олександром та попоморочить цікавих дівчат: він починає розмовлять по-єврейській.

Ця єврейська Антонова мова була така: він тулив докупи деякі речення, перейняті ним у єврейській розмові, і між тими реченнями вставляв ймення дівчат і назвища деяких видатних прикмет вдачі дівчат, приставляючи до тих слів швабсько-єврейські кінці "-еле".

— Олександре! а гіра шварц ур: Тетянеле вчорале, герці ту, менеле поцілувале, — починає Антін.

— Герш ду, дер ком гері дивись, як ніхтду гелд, Пріскеле роскваселе, ком гер, губеле, — обзивається Олександр.

— Ким леместе балабусте: а губеле товстеле, ким леместе зігебер, як рипиці та капицеле, як у конякеле, — говорить Антін далі. — Варкеле балабуста, паскуднеле, поганеле, ким леместе балабусте дер-дер-дер: Варкеле-чор-теле, біселе, дер відьмеле з хвостеле ще й міт цибулькес та часничкес.

— Чи ти ба! їй же богу, по-жидівській говоре! — аж кричать од того дива дівчата. — Ну та й не капосний же тобі Антін! По-всякому тобі заговоре. Одже ж оцього ми вже не розберемо.

Воно й справді, сам Шампіньон з Моцофанті тільки б з дива очі повитріщали, почувши таку мову; але Антін і Олександр чудово розуміють один одного.

Дівчата й парубки щиро ймуть віри в високий філологічний Антонів талант, але для чоловіків ця його вченість здається неймовірною; вони вагаються в його філологічній здатності й од вагання тільки осміхаються.

— Чи то пак справді ота проява розмовляє по-жидівській, — питає один дядько в другого.

— Де там! мабуть, ота бісова тінь тільки ману пускає, дурить та дражнить дівчат. Живе на доброму хлібі, йому догода в усьому, то в йому й обрік грає, — каже глибокодумно другий дядько.

Опівдні до шинку надходять музики. От іде високий поставний плечистий шляхтич Томко Садовський; він і рибалка, і швець, і вкупі з тим ще й музика. На його шиї почеплений ремінь; на ремені збоку теліпаються цимбали. Рядом з ним йдуть скрипка та решето: це троїсті музики. Музики хапком сідають рядочком на призьбі. Томко одчиняє цимбали й торкає струни двома молоточками. Скрипник направляє скрипку, бренькає по струнах. Загули, задзвеніли цимбали, заскрипіла, зацигикала скрипка, брязнуло бубон-решето. Веселий жвавий козачок

пішов електричною течією по нервах дівчат та хлопців, їм напропали хочеться танцювати.

— Антоне! найми лиш нам музики: напропали хочеться танцювати! — обертається з жартом до Антона чорнобрива красуня Олена!

— Аба! як музики, то й найми, а дивитись на мене, то й не хочеш, кирпу гнеш, — каже Антін.

Одначе він ради Олени наймає дівчатам музики, але сам не йде в танець: він ніколи не танцює з дівчатами й парубками на музиках та на весіллях, бо хоч і спростився на селі, але все-таки не рівняється з селянами, почуває свою вартність: він пан возний і людина не мужицького роду, і через це він хоч єднався з селянами, але не братався, не ставав запанібрата. Дівчата вітром полетіли в метелиці, і Антін дивиться й кидає в літаючу зграю критичні замітки, фельєтони, летючі сатиричні памфлети, котрі будять у парубків сміх, часом піднімають регіт, неначе якийсь веселий акомпанімент до Томкових цимбал. Гострі нецензурні памфлети він кидає до свого приятеля своїм буцімто єврейським жаргоном, не лякаючись громадської цензури.

Як було якийсь парубок просе його до танців, то він каже: "А зась тобі! нечля тобі зо мною танцювать".

Одначе Антін часом було й танцює, хоч це траплялося рідко, при виняткових випадках: танцює він було в нашій пекарні, як часом у світлиці будлі-хто з паннів вигравав на фортеп’яні жваві мелодії до танців або як часом було чехи забредуть у містечко й грають у нашій прихожій. Тоді він танцює по-своєму, придаючи танцям свій природжений жарт: то був комічний танець — скажений козачок з додатками якогось танцю — зіг-заг, якихось неймовірних викрутасів власної вигадки.

Раз мій панотець видавав свою сестру заміж. Весілля справляли в нашому домі. В понеділок, цебто другого дня після весілля, музики ще

грали для старих. Вікна й двері були поодчинені настіж. В пекарні було виразно чути мелодії до танців, а там зійшлася своя публіка: погоничі, все не стеблівські, з близьких сіл, сусіди шляхтичі з жінками, що зайшли на хвилину подивитись на весілля. В одчинені вікна пекарні заглядали з двору дівчата, котрі збіглися послухать музик та подивиться на весілля.

Публіка для Антона готова; глядачів багацько. Жваві музики аж підбивають до танців. В Антона в ногах задрижали жижки. Він починає жартувать, він веселий. Увага усієї публіки звернута на його, підбиває його, електризує. Антін, певно, почуває ту електричність вважливих очей і раптом розпочинає танець. Починає він звичайного козачка, але в його з простого козачка виходить щось чортяче, скажене, таке, що танцюрист трохи не на голові ходить. Антін пустує, як хлопець. Він відбиває тропака, садить гопака, впаде навприсідки і вмить підскочить вгору, кидається на всі боки, неначе птиця, що кидається в вікна; то знов впаде навприсідки по хаті жваво, швидко, неначе резинова опука качається по землі й при тому розкидає ногами то назад, то вперед, то брикається вбік, наче прудкий павук-косар. Він підскакує, мов знавіснів од танців, махає руками, підіймає руки до стелі й раптом хапком, кулею падає навприсідки, то знов стає на руках, одкидає обидві нозі назад, неначе брикає ними трохи не під стелю, як брикають молоді лошата, вигравaючи на степу. Він неначе вже танцює руками, а ноги метляються зверху на повітрі. Сатана, істино сатана! Яка дивовижна прудкість, яка жвавість в його цупких, як резина, мускулах, в його нервах! Яка енергія весела, живуча, комічна! Мабуть, так скажено танцювали запорожці після вдатного походу на татар або турків.

Антін Радивиловський — це тип нервового українця, яких у нас чимало трапляється по селах. В кожній жилі цього цупкого, еластичного організму неначе б’є й ворушиться живе джерело самої живої натури. І прориваються ті збитки життя наверх через нерзи, через рушіння, через миги та жести. Антін пригадує мені в своїх скажених танцях зручних і в’юнких чорноморських козаків-пластунів, їх дивовижну джигітовку й танці-козачки, котрі мені й доводилось бачить. Він тип нервово-ворушливого надзвичайно жвавого степового українця. Цей тип

виглядів, викохав, вигодував широкий сухий вольний степ, потайний, небезпечний, повний бродячого народу, дикої татарви, повний потаємних пригод та притичин, як те синє вольне море викохало сміливих піратів норманців; той степ, де колись треба було залягати в траві, в тирсі, як залягає лев в бенгальських очеретах, де треба було щогодини стерегтися ворога, підстерегать, закрадатись нечуйною тихою котячою ходою, плазувать на животі по-гадючому, як плазують і тепер чорноморські кубанські пластуни, кидаться на ворога одним скоком лева та тигра й хапать за шию ворога пальцями, як обценьками. Українець цього типу жилавий, нервовний, прудкий, проворний, говорючий, красномовний, навіть трохи крикливий і лепетливий, мов провансалець або араб, цей син далекого Сходу.

Антін розходився й танцював, ніби забивши собі памороки. На прилавку в пекарні коло порога під мисником був складений купами посуд: тарілки, тарілочки, вази й усякі миски та полумиски, взяті набір на час весілля в єврейській крамниці. Антін налетів на прилавок, як вихор, хвицнув ногами під прилавок і підкинув його вгору з усієї сили. Прилавок з посудом затріщав, загув і неначе крикнув, полетів трохи не під стелю. Тарілки, тарілочки, миски й полумиски посипались, мов град, на Антона.

Він схопився й склав долоні на грудях, як на молитві, маючи вид смиренний, покаянний, ніби він ішов на сповідь.

— Ой лишечко! Ой, чого ж це я накоїв! Ой, що ж мені тепер за це буде! Ой гвулт! тателе, мамеле, чортиле, біселе! Пропав я на віки вічні! Тепер же мене зашлють у монастир на покуту на рік за слимака. Ой, не дадуть же мені брикать у монастирі, — репетує Антін плаксивим голосом, схиливши голову.

Постояв він трохи, постояв, поквилив, потім прожогом кинувся до порога в куток, де стояли рогачі, кочерги, лопати й макогін, вхопив макогона. Завернувши руки назад за спину й стоячи на черепках, наче на руїнах зруйнованого Карфагена, він починає немилосердно лупить себе ззаду макогоном.

— Оце ж тобі, шельмо! Ото ж тобі покута, ледащо! А не дурій, а не дурій! не пустуй, не бий посуду! Так тобі й треба! Бий його лучче! Ой, не буду більше, їй-богу, не буду! І батечку, і голубчику, помилуй! Не буду більше! — кричить Антін і лупить себе вже з другого боку. Сам б’є себе, сам приказує, сам і плаче: він сам собі кат і жертва.

Кругом регіт навісний, скажений. Реготом стогне пекарня, повна людей, стогнуть сіни, так само набиті натовпом глядачів. Тріскот розбитого посуду, голосного реготу глушить музика й доходить до світлиці. Гості біжать у сіни. Перед ними комічна картина: Антін стоїть на черепках і лупить себе ззаду макогоном. Гості регочуться; хазяїни й собі сміються. Посміялися, дореготались і забули Антонову провину. Йому вибачили ради жарту й сміху, бо як приказують: "Дурневі й господь не противиться". Такому штукареві й хазяйські кошти не противляться, бо веселий сміх та жарт — це ж перли життя, котрі чогось та коштують. Хто ж не знав у Стеблеві за його навіжену штукарську вдачу й за його жарти й штучки! Антін наробив гармидеру й шкоди, але не всі тарілки були побиті; чимало їх видержали й, поскобзнувшись набік, зосталися цілі. За побиті тарілки хазяїн мусив вернуть гроші крамареві.

Того ж таки року була посватана красуня Олена, котру, здається, Антін дуже кохав. В квітках та стрічках на голові, з вишиваним рушником у руці, в червоних чоботях, у червоному намисті, в зеленому горсеті, підперезана червоним широким поясом з довгими кінцями, рум’яна, як калина, здорова, чорнобрива, уся в сяєві й блиску од квіток та стрічок, з лискучими, сливе чорними очима, вона по народному звичаю прийшла до нас просити на весілля. Олену обступили дванадцять дружок і проводили її з піснями. Молода увійшла в двір, і дружки заспівали: "Ой, попе, попе, батьку наш! одчиняй церковцю проти нас". Антін зирнув у вікно, і глибоке-глибоке зітхання вихопилось недоброхіть з його грудей.

Олена увійшла з дружками в пекарню й почала по тричі кланятись кожному, цілуватись та прохати на весілля. Антін вхопив себе обома руками за груди коло серця, пустив очі під лоб, одкинув голову назад і з

удаваною, а може й щирою міною пригнобленого горем чоловіка починає стогнать.

— Ой-ой-ой! Ой, вмру! Ой, смерть моя прийшла за мною! — репетує комічно химерник, і голос його стає все тихіший та скорботніший. Вже він, здається, був напоготові зомліть і все стогнав, поки Олена одбуває церемонію поклонів. От вона вже поклонилась усім і підступає до Антона. Він заточується, нахиляється набік і, наче зрубане дерево, несподівано падає на діл і лежить, одкинувши руки. Дружки й наймички регочуться, але Олена, як молода, поважно видержує свою роль: вона тричі кланяється лежачому на долу Антонові.

Але Антін добре тямив, що молода повинна цілуваться з кожним, прохаючи на весілля. Він раптом схоплюється, мов опечений, і цілується з Оленою, а потім хапає в руки рубель та качалку й грає на качалці рублем, ніби лучком на скрипці, ще й набасував губи й кричить та ніби брязкає на бубоні-решеті: "Дзень, дзень! ти-лі-лі-лі! бом-бом-бом! тра-ла-ла-ла, бом-бом-бом, дзень, дзень, брязь!" — приграє Антін язиком до цих імпровізованих музичних струменів і крутить, вертить головою ще й пританцьовує й приспівує наперемінку то тоненьким голоском, удаючи скрипку, то густим баском, мов бубон.

Дружки регочуться. Олена поважна, ані осміхнеться. Тільки її темні веселі очі ніби грають і блискають. Вона ледве видержує свою поважну роль до кінця.

Антін умлівав і падав на землю, мов мертвий, таки частенько й найбільше, як прохаюча на весілля молода була гарна з лиця.

З молодицями та бабами Антін Радивиловський жартує на інший спосіб. От, наприклад, йдуть молодиці вулицею. Антін зустрічається з ними й обертається до найкращої та наймолодшої.

— Добридень тобі, моє серденько! А чом ти до мене не вийшла вчора ввечері?

— А чого б то я до тебе виходила? — питає молодиця.

— А ти й забулась, чого? Ти ж моя коханка! — ніби чепляється Антін до молодиці.

— Одчепися ти од моєї душі! Я ж чоловіка маю, — сердито одказує молодиця.

— Тільки б і лиха, що чоловік. Бач, яка ти добра! Я тобі й спідницю справив, а ти мене цураєшся.

— Яку спідницю? Оцю, що на мені? — вже з жартом каже молодиця, показуючи на свою дешеву збляклу стару, трохи не драну спідницю.

— І цю справив, і ту червону в квітках, що в тебе схована в скрині: обидві мої, а ти оце чогось перестала мене любити, — каже, дуріючи, Антін.

— Та в мене червоної спідниці й заводу нема! — каже з сміхом молодиця. — І одколи я заміжня, в мене й не було червоної спідниці. Оце причепилась причепа! Не думай, що я така нетяма, щоб позабувала, які на колір були в мене спідниці.

— То зелена ж! і то моя. Ой боже мій, боже! тільки десять карбованців дурнісінько запагубив! — каже Антін і при тому важко зітхає, аж сопе, мов ковальський міх.

— Купи мені спідницю, то я й носитиму, — обзивається молодиця.

— Купив вже дві, куплю й третю, як любитимеш мене, моє серденько, — каже Антін.

Іде Антін через місто, цебто через ярмарковий майдан, зустрічає гурт молодиць і знов націлюється на нову жертву своїх жартів та дурощів, само по собі на найкращу.

— Будь здорова, чорнобрива, цокотушко моя, щебетушко моя, моя ти перепілочко, моя ти ластівочко! — щебече Антін дрібно-дрібно солоденьким голоском. — А ти вже й не здоровкаєшся зо мною, й не дивишся на мене?

— Та я тебе, сказати по правді, і не примітила, — каже молодиця.

— Бач, яка ти! Любилися, кохалися, як риба з водою, а теперечки ти вже мене й не примічаєш. Або з горя піду в Росі втоплюся, або повішусь: оттут серед базару заб’ю кілка та й повішусь, — каже Антін і важко зітхає, аж сопе. На його виду майнув одчайдушний виявок журби, неначе йому тільки зосталось обмотати вірьовкою шию та й повіситься десь на бантині в стайні.

— Та про мене й повісся! плакати не буду, — каже молодиця й регочеться на ввесь майдан.

— А як я буду перед смертю дриґать ногами, то може й заплачеш. Я знаю, що всі молодиці збіжаться до мене та будуть сльозами вмиватись, як я буду перед смертю ногами дриґотіть. Ох! — важко зітхає Антін, роззявивши рота, мов вершу.

Усі стеблівські молодиці знали цей підступ та спосіб Антонових навісних жартів і нітрошки не зобижались. Але часом Антін помилявся й обертався з такими жартами до молодиць з чужих близьких сіл. Молодиці бачили Антона вперше й не знали про такі його жарти. Жарти

виходили й справді смішні, бо молодиці опинялись в смішному або в ніяковому становищі, їм і справді було якось ніяково перед людьми.

Зустрічає якось раз Антін дуже гарну молоденьку молодицю в ярмаркову неділю на гатці коло порона. Вона була з близького містечка Шендерівки. Порон був ще по той бік Росі, і чоловіки тягли за кодолу, стоячи між двома стовпами, й гнали порон до гатки.

— Добридень тобі, серце! — обертається Антін до молодиці прилюдно з таким інтимним привітом.

— Доброго здоров’я! — обзивається молодиця й з дива витріщає очі на Антона.

— Чи це ти мене не впізнала? — питає Антін.

— Ні, — каже молодиця поважним тоном. — Бо я бачу вас вперше на віку.

— Ой! — зітхає Антін. — Ой господи! Бач, який тепер світ настав! А ці червоні чоботи, що я тобі справив, і досі носиш… а мене вже й забула.

— Коли ж ти мені купував червоні чоботи? — питає молодиця, і її великі очі з превеликого дива стали ще більші.

— А хіба ж ти вже й забула? А тоді, як я до тебе ходив щовечора на вечорниці, — каже Антін з поважною міною.

Молодиця вирячила очі на Антона, як корова на нові ворота. Вона, очевидячки, силкується пригадать дівоцькі залицяння з своєї недавньої молодості й, само по собі, не знаходить таких гріхів у своїй пам’яті.

— Що це ти брешеш! Ці червоні чоботи справив мені чоловік, а не ти, — каже молодиця.

— Та вже ж пак чоловік. При людях, бач, треба ж казать, нібито чоловік справив. — каже Антін.

— Оце причепилась якась причепа серед шляху, та ще й серед людей. Може, ще скажеш, що й це червоне намисто, що на мені, ти купив? — вже сердито каже молодиця.

— Атож пак хто! Авжеж я! — каже вже поважно Антін, ще й трохи підняв угору голос, буцімто з претензією.

— Коли ж ти мені його справляв? — питає сердито молодиця.

— А тоді ж таки, як ми любилися з тобою, — каже Антін.

— Бий тебе сила божа! Я ж тебе вперше бачу на своєму віку. Та я ж не стеблівська! — каже молодиця, вже зовсім зобижена.

— А хіба ж я не знаю, що ти з Шендерівки? — каже Антін.

Стоявші навкруги їх стеблівські молодиці та чоловіки осміхаються, бо їх забавляють Антонові жарти. Вони неначе ждуть, що то з того вийде, який буде кінець. Ці жарти ще більше забавляють самого Антона.

— Ой господи, господи! який тепер світ настав, — каже Антін жалібним голосом. — Вже й забула. А чи давно ж те діялось? А пам’ятаєш, як ти вибігала до мене з Шендерівки за три верстви за лісок у той ярок, що коло лісу? Ти з Шендерівки у ярок, а я з Стеблева за три верстви до тебе у лісок… та все щовечора, щовечора; ще й мене було випереджаєш… я прийду, а ти вже мене ждеш, — верзе Антін.

В стовпищі на гатці й під яткою в тіні, де між стовпами була накручена кодола, піднімається регіт. Антін стоїть і ледве вдержує поважну міну. Шендерівська молодиця починає не на жарти сердитись.

— Ще що скажи! Це якась напасть мені з цим чоловіком. Довго пам’ятатиму цей ярмарок! — кричить вже молодиця.

Одначе молодиця вже починає прикмічать, що люде кругом неї весело регочуться, здогадом вгадує вона щось комічне в тому чеплянні та удаваній нахабності, та ще й при людях, і догадується, що тут затаївся якийсь жарт або якісь смішки.

— Та не йми йому віри, молодице! — обзивається один чоловік з натовпу. — То він жартує. Це в його така вдача, така манорія. Він усе так жартує з усіма, кого зустріне: чи старого, чи молодого.

Молодиця й сама починає сміятись, що дала себе піддурить. Вона пригадує всі смішні подробиці своєї розмови з Антоном, повертає очі, щоб подивиться на ту прояву, але Антонів і слід вже щез: шукай вітра в полі!

Само по собі розуміється, Антін причеплювався з такими жартами до молодиць, як не було поблизу їх чоловіків.

— Ой Антоне! намне будлі-коли тобі чуба якийсь мужик, — казали Антонові, даючи йому перше й друге застереження. Але не тільки перше й друге, а навіть третє й четверте застерігання нічого не вдіяло, і Антін таки попався в біду.

Була ярмаркова неділя, цебто неділя, в котру ставав ярмарок у Стеблеві. Антін вертався з церкви. Йому треба було перевозиться через Рось пороном, бо наш дім стояв за Россю на горі. В ярмаркову неділю на пороні, й на обох гатках, і коло гаток під ятками, де була причеплена кодола між стовпами на перекладині під покрівлею, було дуже завізно. Люде возами то їхали на ярмарок, то, поторгувавши і скупивши все, чого

було треба, верталися З ярмарку додому. На малому пороні не встигали швидко перевозить велику силу возів. Вози стовпились на обох гатках. Перевізшись на пороні через Рось, Антін примітив між натовпом на гатці одну молоденьку молодичку з села й почав чеплятись до неї з своїми звичними жартами.

— Добридень тобі, моя полюбовнице, моя коханко! Чи це ти пак мене й не впізнаєш?

Молодиця витріщила на Антона здивовані очі.

— Я тебе не знаю і зроду й не бачила, — каже молодиця.

— Бач яка! А ти хіба вже й забулась, як мене любила?

— Та я й не стеблівська, а виграївська! — каже молодиця.

— Та виграївська ж! Оце б таки забув, що ти виграївська. А хіба ж ти вже й забула, як ми любилися та кохались? А пам’ятаєш, як ти виходила до мене з Виграєва щовечора за лісок у ярок до млина коло Росі, а я до тебе виходив з Стеблева у ярок до млина? — починає плести Антін свою звичну нісенітницю.

Коли це несподівано з-за возів виходе чоловік тієї молодички, дуже молодий. Очевидячки, він недавно оженився. Він усе чув.

— А це, жінко, що таке? Який це твій полюбовник? То ти така! А ти ж божилась, а ти ж присягалась, що нікого не любила. То ти така! Га! А я цього й не знав! То ти така! — кидається ревнивий чоловік з криком та галасом до ні в чому неповинної молодиці.

— Оце якась напасть мені! Та я оцього парубка вперше на віку й бачу! — каже молодиця з слізьми в очах.

Антін стоїть і забавляється своїм жартом.

— Брешеш ти, сяка-така!.. До тебе парубок не чеплявся б дурно! А ти ж божилась мені, а ти ж присягалась, що нікого не любила! То ти мене дурила? — вже кричить опришкуватий несамовитий од злості виграївець.

Молодиця починає плакати. Чоловік обертається до Антона вже без жартів.

— А ти, вражий сину, чого чепляєшся до моєї жінки?

Виграївець хапається однією рукою за свою шапку. То був знак, що в його аж руки сверблять, щоб битись. Антін ще не дометикувався до того, щоб говорити про дівчат по-італіянській, але на червоному виду та в страшних лютих чорних очах виграївця він прочитав страшне чужоземське слово — wendetta (помста). Він втямив умить, що треба втікати.

— Потривай же ти, чортова супостать! Я ж тобі скручу в’язи! — вже не каже, а неначе шипить чоловік, став блідий як смерть; очі в його стали неначе дурні або п’яні. Він знов б’є себе долонею по шапці. Шапка з’їхала трохи не на саму потилицю. То був знак: смерть Антонові! уб’ю! замордую!

Антін, хоч був на вдачу й не полохливий, не страхополох, давай навтеки! Виграївець за ним. Антін бігцем повертає на гору. Чоловік і собі повертає навздогінці за ним. Антін за одним духом вибіг на малу гору, — виграївець біжить слідком за ним на гору. Наш двір був зараз на горі. Антін шусть у двір! і вже думає, що виграївець не насмілиться гнатись за ним далі в браму. Оглядається він, а виграївець женеться за ним у двір. Антін стямкував, що виграївець наважився його впіймать, що за ним гониться лихо, що пекарня його не спасе, та й прожогом кинувся в покої, в прихожу, став і притаївся в куточку за шафою, що стояла коло самих дверей.

Виграївець вганяється просто в пекарню. Його блідий страшний вид налякав наймичок та бабу-няньку, їм уявлялось, що в пекарню вшелепався або скажений, що сказився на ярмарку, або навіжений розбишака з ярмарку, або якийсь нахабний п’яний прохач-злодюга, котрий без сорому втирився в опрічню кімнату, де були самі дівчата-наймички, щоб поцупить будлі-що в кімнаті й дать драла на ярмарок та й сховатися в стовпище людей.

— А де той шибеник? А де він? — криконув люто в нестямці виграївець, страшний на обличчі.

Його страшний дикий крик було чуть в усьому домі. Мій панотець виходить у прихожу. Він углядів Антона, зирнувши скоса на його. Антін стояв за шафою ні живий ні мертвий і щулився в куточку з переляканим видом, з каламутними згаслими очима од ляку. Батько догадався, що трапилась якась подія, може й небезпечна для його. Він виходить в сіни. Виграївець стояв у сінях і, мов несамовитий, верещав: "А де той шибеник? де ви його сховали?"

— Чого тобі, чоловіче, треба? — питає в його панотець тихим голосом.

Виграївець тільки вирячив тороплені очі й не може розказать діла од великого роздратування.

— Я… він… на гатці… до моєї жінки… отой шибеник… каже… — почав плутать плутанину виграївець. Він, вибігши на гору, засапався, ледве переводить дух і робить неймовірне силкування, щоб розказать доладу про діло, але розказати він не може: ревнива кров залила йому й забила памороки, замакітрила голову.

— Напийся, чоловіче, передніше в пекарні води, а потім заповістишся й розкажеш, чого тобі треба, — каже мій батько й дає знак рукою бабі. Баба принесла кухоль з водою. Але виграївець не примічає ні баби, ні кухля з водою; і все белькоче безтямки уривчасті слова.

Батько вернувся в прихожу, налив з графина стакан води і, підождавши трохи, щоб дати час чоловікові опам’ятатися й заспокоїтись, виносить у сіни стакан з водою й подає виграївцеві.

— На, чоловіче, напийся свяченої води! — каже батько й подає йому стакан з водою, кажучи: — На, випий, то швидше одійде од серця.

Чоловік вже трохи опам’ятався. Він бере стакан і випиває воду сливе нахильці, видудлює за одним духом.

— Скинь шапку! — каже до його батько.

Виграївець скинув шапку й одслонив випнутий високий гарний лоб, виявляючий велике завзяття. Лоб обрямований чорними, як смола, дрібненькими кучерями. На виступаючій трохи вперед над очима кістці лоба неначе пензлем намальовані густі високі чорні брови. Брови неначе кажуть: нам доля призначила моргать, і на котруми моргнемо, тієї не повинен зачіпать ніхто в світі!

Виграївець одійшов, зовсім заспокоївся, одсапався й почав жалітись на того шибеника. Мій батько витовмачив йому, що той шибеник — штукар, що він тільки жартує, що про такі жарти того шибеника знає ввесь Стеблів. "Ти будлі-коли чув його жарти?" — питає батько.

— Ні, не чув, — каже чоловік, — бо я не тутешній, а виграївський.

— Ну, то тепер будуть чути про його й у Виграєві, — каже батько. — Йди з богом та не турбуй себе надаремно. Той штукар жартує так з усіма.

Так-то стакан нібито свяченої води загасив огонь трагедії й спас од смерті Антонову комедію.

— Аба! ото жартуй, та й міру знай, — промовив панотець до Антона, визволяючи його з закутка за шафою.

III

От літній ясний день. Неділя. Антін іде до церкви на службу божу. Він ходить до церкви щонеділі, щопразника, бо любить співати на криласі. На криласі він стає не під стіною на почесному місці попліч з дяком, а поперед усіх співаків, в передньому кутку на показному місці, щоб і себе показати, і зиркать частенько в бабинець. Він убрався гарно; його постать настояще схожа на постать сільського шляхтича або багатого селянина. На йому жупан з синього тонкого сукна. Стан оповитий зеленим новим поясом; чоботи пасові, на колодочках, з блискучими халявами до колін. Шия зав’язана чорною хусточкою. Викладчастий комір сорочки спускається на груди, як у шляхтичів. По своєму убранні він більше схожий на парубка з заможної сім’ї, ніж на панка. Убрання його показує його демократичну направу само по собі тільки в убранні, але він і справді демократ по своїй вдачі, його тягне до мужиків, він горнеться до мас, до народу. Антін правдива супротилежність пана Зануди, гордого своїм дворянством та своїм шляхетським родом. Антін зачісує волосся вгору, одкидаючи його на середину голови. Лоб його білий, блискучий, згористий, вганяється клином в темнувате волосся. Тім’я в його високе й трохи гостре зверху. Густі вуса, колючі й шерсткі, як щетина, коротко обстрижені. Антін голився, не запускав бороди, і ще й тепер навіть, запустивши бороду, підстригає її коротенько.

На криласі повно півчих. В кутку, на першому місці, стоїть дяк Степан Ілліч, вже доходжалий чоловік, кудлатий та пелехатий; він співає, доконче підперши лівою долонею щоку й нахиливши голову, неначе він напрямлює свій густий бас у рукав. Поруч з ним стоїть старий Терешко, що прослужив у москалях за часів Миколая I 25 рік. Терешко не то хрипить, не то шипить, не то дзижчить: випускає з горла щось схоже на дренчання розбитого казана. Коло його Іван Михалчевський потягує сипким здоровим баритоном. Олександр, як наймолодший на криласі, повинен вдавати, по думці дяка Степана, найтоншого дисканта, і

Олександр пищить фальцетом, як порося в тину. Хор загалом нагадує бренькаючі й дзвенячі Томкові цимбали й міфічні гусла-самограни. І на фоні того шипучого, гудючого й бреньчачого акомпаніменту в’ється чудовий тенор Антонів, високий, дужий і вкупі з тим м’який, як оксамит, співучий, як флейта. Антін зовсім покриває своїм здоровим голосом ті цимбали й гусла-самограни. Його тільки й чути на всю церкву, чути навіть за Россю на горі; а усей хор шипить та хрипить, неначе десь далеко, десь за скелями над Россю. Широкий та надзвичайно високий Антонів голос, його сила й м’якість були б красою усякої сцени, а найбільше в комічних п’єсах. Навіть в його співанні в церкві примітне комічний сутінок у голосі, бо в співі нема й сліду церковного сутінку мелодій. В йому чути бравість, безжурність, чуть щось молодецьке, чути веселість, жвавість, бадьористість навіть у смутних або поважних церковних мотивах. Він співає в церкві трохи на парубоцький зразець, як часом парубок десь виспівує за річкою сам один, вертаючись з вечорниць. В його співанні в церкві чогось ніби чуєш і пригадуєш мотиви уподобних йому пісень. Здається, він от-от зверне з "Господи помилуй" на "Сім день конопель, а ячменю — три дні".

Антін співає, й скоса все зиркає в бабинець, та зорить блискучими зіньками по дівчатах. А бабинець літом цвіте, як квітник, і карими очима, і чорними бровами, і стрічками та квітками, і червоними намистами. Є на що подивитись і звеселить очі й душу. Антін все було поглядає на красуню Олену. Але на стеблівському небокрузі зійшла нова зоря: то була приблуда з якогось села, Олександра, делікатна, русява, з тонким обвідом лиця, з карими задумливими очима. Олександра стала на роботу в суконній фабриці. Вона трошечки, ледве примітне шкутильгала, її права нога була трошечки вивихнута в кісточці; але зате вираз її лиця був дуже симпатичний. Карі ясні очі були розумні, наче думаючі, як це часто буває в калікуватих людей, котрі змалку звикли вдумуватись й задумуваться. Олександра неначе туманом заслонила для Антона чорнобриву Олену. Антонові почали сміятись цією Олександрою, але Антін начебто не вважав на неї, ще й продражнив ту Олександру приблудою, кривуцою та кульгою і неначебто зовсім не цікавився нею. Смійтесь, мов, а мені байдужісінько за неї.

— Ото знайшли ким сміяться мені — якоюсь кривуцою. От якби її спарувать з кривим Коркішкою Гнатом, так була б саме пара: він направо шкутильгає, а вона наліво. Саме доладу! Є в мене своя Мелегерія Султанівна, дочка самого султана турецького. Живе вона в кришталевих покоях, спить на золотому ліжку, їсть золоті галушки. Ото так моя! А то вигадали якусь кривуцу. — так одбивався Антін жартами, але дівчата висміяли йому очі тією кривуцою.

На цю кривуцу найчастіше поглядав Антін з криласа.

В церкву входить пан Зануда, зачесаний, прилизаний, в новім убранні. На йому рожево-рябенькі вузенькі штанці й коротенький дешевенький сіртучок, але модний, куценький. Пан Зануда простує до царських врат, стає поперед усіх людей і б’є три поклони, стаючи коліньми на східець солії. Його куценький сіртучок за кожним поклоном лізе вгору на стан, і чесній громаді ніяково дивитись. Передні люде спускають очі додолу. Малі хлопці осміхаються й переглядаються. Зануда гордовито випрямлюється на ввесь свій зріст, неначе на його "персах" висіли ті "мегдалі" та "регалі", котрими були обвішані груди його батька бригадира, як любив часто говорити та чваниться пан Зануда. Він швидким махом пригладжує долонями, як було каже Антін, свої пейси, йде просто в олтар і стає трохи не рядом з священиком. Антін з криласа бачить ті Занудині миги й тріпає й собі по висках наперемінку то однією, то другою долонею. В бабинці Антонові жести вже примітили дівчата. Дівчата й молодиці осміхаються крадькома, а благочестива й сердита баба Марта чварувато супить брови й їсть очима Антона.

Служба божа скінчилась. Сотні ніг зашаруділи й зачовгали чобітьми по помості. З церкви неначе полився народ через двері. З крутої гори, на котрій стоїть церква, потекла неначе жива річка. От вона дотекла до гатки, далі до ятки коло порона й виливається на порон. Порон стає повнісінький людей. Натовп мальовничий од ясних квітчастих та пістрявих уборів. Поронщик розмотує вірьовку з причалу. Порон вже одчалює, одходить вже сливе на сажень. Антін опізнився, десь загаявся. Він добігає до порона, розганяється з усієї сили й перескакує на порон.

Його круглувата постать з підобганими на льоту ногами майнула над водою, як летючий м’яч, і неначе впала на порон.

На пороні дівчата стовпились спереду, напоготові поперед усіх людей скочить з порона на супротилежний берег. Молодиці й баби стоять по правій руці. Чоловіки й парубки стають густим рядком коло кодоли й тягнуть кодолу порона. Коло кодоли не видно ні однієї молодої молодиці. Жінки ніколи не тягнуть порона, коли на пороні є чоловіки. Коло кодоли чорніє густий рядок чорних смушевих шапок, неначе рядок чорних птиць обсів кодолу. Чоловіки ледве доторкуються руками до кодоли. Порон плине по воді, як селезень, плавко, швидко. Проти чоловіків стоїть купа молодиць в квітчастих хустках на голові, баби в білих намітках. Спереду дівчата, як мак процвітає, усі в квітках, стрічках, в зелених, червоних квітчастих горсетах без рукавів. Рукави сорочок чудово повишивані. Порон з мальовничим квітчастим натовпом швидко, хутко лине по тихій воді, ніби кошик, повний усяких квіток, пущений на воду. Небо чудове, ясно-синє, як бірюза. Круті гори понад берегами неначе вкриті зеленими килимами. Високі стрімкі, як стіни, скелі коло церкви дивляться в воду й одкидаються ясно в воді. Верби та лози над водою ніби дрімають в теплому мареві. Вранішнє сонце ясно освічує картину. Щось радісне, празникове неначе розлите в самому гарячому тихому повітрі, в проміннях сонця.

Антін веселий, його надихає й ожвавлює веселий натовп. Порон для його готовісінька сцена з глядачами. Але з дівчатами та молодицями йому не личить жартувати в цьому місці: на пороні стоять батьки, чоловіки. На цей раз Антін націляє свої жарти на безоборонних бабів.

Серед порона стоїть баба Струлиха, стара-престара, суха, як опеньок. Коло неї онуки. Однією рукою вона держить за ручку маленьку онучку, другою спирається на палицю. Спина бабина зігнулась; голова похилилась униз; очі каламутні, неначе змертвілі. Підборіддя її підв’язане білою хусточкою, складеною навхрест. Два угли хусточки теліпаються: вона підв’язала вид, бо в неї боліло в горлі. Струлиха тиха, плохенька, як плоха курка, смирна, як ягня.

— А чого це в вас, бабо, біла борода виросла? Була, була баба, а це з баби став на старість дід, — обертається Антін до Струлихи.

Баба Струлиха сміється, цебто робить якусь гримасу, схожу на сміх.

— А коли ж, бабо, мені до вас старостів слати? чи в М’ясниці, чи нехай вже в петрівку? — чепляється до баби Антін.

— Е-с-с-с! — пускає баба беззубим ротом якийсь звук, нагадуючий мекання ягняти.

— Струлиха петрівчана молода, — обзивається коло кодоли один дядько. — Шли, Антоне, старостів до баби перед Петром: буде саме й в добрий час.

— А не дасте ж часом, бабо, мені гарбуза? — питає Антін.

— Е-с-с-с! А бодай тебе бог любив та добрі люде! — шамкає баба з-під білої бороди.

— А скриня ж у вас не порожня? га? А рушники вже напрядені? — питає Антін.

— Е-с-с-с! А бодай тебе миша вбрикнула! А щоб тобі курка на ногу настоптала! — шамкає баба лайку, схожу не то на молитву, не то на замовління од слабості та болісті.

Антін бачить, що з такого креміня не викреше вогню для своїх жартів, бо вогонь у йому погас зовсім. Він дає покій беззубій Струлисі й напрямлює своє кресало на зубату бабу Зіньку.

Баба Зінька висока, тонка, як безлистий соняшник-стоян, з маленькими тонкими руками, з тоненькою гусячою шиєю. Вона удова, ще

не зовсім стара й дуже не любить, як дівчата й хлопці звуть її бабою. Зінька в білій свиті і в старих полинялих жовтих чоботях: це знак кокецтва та пишання. Зінька весела, говорюча, любить пожартувать, посміятись. Вона слабка на серце. В неї не то що слабість, а просто-таки хвороба — молоді паничі, котрих є багацько і в сахарні, і в суконній фабриці, і в питлі.

— Нічого в світі так не люблю, як паничів, — не раз було каже щира Зінька навіть прилюдно. — Аджеж я стала на роботу в сахарні, щоб надивиться на тих капосних паничів. А як де вгляджу панича, то ладна бігти за ним аж на край світу.

Очевидячки, наївна й ласа до хлопців Зінька являла собі свій ідеал чоловічий, свою палку мрію не в свиті та в смушевій шапці, а в сіртуку, в циліндрі, а може, навіть і в фраку, цебто в тому образі, в якому народ, більше темний, ніж Зінька, бачить часом на греблі або в болоті чорта. Зінька зовсім космополітка в цій справі й навіть європейська людина. Селяни продражнили її нехтувальним прізвищем, збільшувальним назвищем — Зіньовать. Якби баба Зіньовать чудом стала мадам Зіньовать, вона б забігла за будлі-яким фраком на теплі води в Баден-Баден, або в Емс, або в той край, де "цітрони стигнуть".

— Ги-ги-ги! — пускає Антін ноту підробленого, трохи придуркуватого сміху, дивлячись Зіньці просто в самісінькі очі.

— Ги-ги-ги! — обзивається до його сміхом у такий самий тон і Зінька.

— Ги-ги-ги! моя бабо, моя бабко, моя бабочко, моя бабонько, моя бабуню, моя бабусю, моя бабусечко, моя бабунечко, моя бабусенько гарнесенька! — змінює Антін слово "баба" само по собі з отрутною думкою на умі.

— Оце розбабився! Чи не ради святої неділі? Яка я тобі баба? Хіба я тобі пупа різала? — одказує зобижена вже Зінька.

— Моя щебетушечко, моя беззуба цокотушечко! — сокоче далі Антін.

— Та брешеш-бо! В мене ще, хвалить бога, усі зуби в роті, — каже Зінька й зумисне говорить якось з розмахом, зумисне роззявляючи рота та одслоняючи на всю довжину свої тонкі губи, з-під котрих блищить два рядки білих зубів: на, мовляв, та дивись і не бреши.

— Ой, моя ти писаночко рябесенька! Держіть мене, хлопці, бо не видержу далі! Пришлю до тебе сватів, бо ми з тобою паристі! — меле Антін.

— Хіба ми коні, щоб були паристі? Але ж і паристі! ти присадкуватий, низький, як гарбуз, а я висока. Та про мене й присилай! — каже Зіиька й робить щось очима, ніби залицяється.

— Пришлю до тебе сватів у спасівку, а весілля справлятимемо на самого спаса.

— А хто ж шле сватів у спасівку? Схаменися, чоловіче! — каже Зінька. — Чи ти оце знавіснів, чи може й збожеволів?

— А що ж робить? До спасівчаної молодої треба й старостів слати в спасівку, — кидає до баби дратуючу отруту Антін.

— Коли так, то потягнеш од мене гарбуза, — каже зобижена трохи Зінька.

— Ой боже мій, боже! Розженуся та з горя з отієї скелі й шубовсну в Рось. Розступіться лиш, дівчата! — каже Антін, зробивши міну страшного одчаю й насторочившись, щоб нібито розігнаться.

— Чом же ти пак не скакаєш в Рось? — питає Зінька.

— Бо дівчата не пускають: не розступаються, а я знаю, що дівчата не пустять мене топитись. Але як не втоплюся сьогодні в річаній воді, то вже завтра втоплюсь в криничній, — каже Антін до Зіньки.

Серед порона стримить, як віха, ще одна велична постать баби: то стоїть баба Марта, поважна, богобояща, богомільна. Вона висока на зріст, рівна, як стріла, поставна, велична, неначе якась викохана в розкошах панія. Шостий десяток літ не зігнув її рівного стану: самий невпроханий, невблаганий час, здається, боїться баби Марти й не насмілюється придавити бабу своєю важкою рукою. Баба Марта спирається однією рукою на довгу палицю, але більше через те, що вже недобачає. Баба Марта лиха, як сатана, завзятуща, як козак, і горда, навіть прегорда. Це обтілена й обобличчена сільська гординя. На бабі чорна хустка на голові, чорна запаска й чорна нова свита. З-під запаски біліє смугою поділ нової шкарубкої сорочки з рядочком дірочок заволікування. Баба уся якась міцна, ніби витесана з каменя, шерстка та шкарубка. Ради святої неділі вона убрана чисто, в усе нове убрання: баба Марта неначе в своєму бабському мундирі.

— Мій чоловік був москаль, і син в москалях служе, а другий в святій Лаврі за послушника, ставить ченцям самовари й з ченцями за одним столом "п’єть" чай, — не раз було чваниться перед людьми баба Марта. — Я московська жона і московська мати. Я й за границею була.

— Де ж то за границею? — якось раз питаю я в баби Марти.

— А в Глухові! аж за Ніжином! До сина москаля в гості ходила.

Баба Марта, очевидячки, розуміє границю давньої Польщі до Дніпра. Тоді Чернігівщина з Глуховом була для київської людини й справді за границею.

— А як була я раз у Києві та подавала на пошті синові гроші, то той пан, котрий приймав гроші, поговорив зо мною та й каже: "Мабуть, ти не

хохлушка; ти, мабуть, руська женщина, бо дуже розумна", — хвалила баба Марта саму себе.

— Чи й досі ваш син у Лаврі? — раз спитав я в баби Марти.

— Ні, не видержав. Там ченці такі гладкі, як печі. Котрий вийде, то під ним аж поміст двигтить. Того сала на їх, ніби на годованих кабанах; якби котрого заколов, то наклав би з одного дві бодні сала. Самі нічого не роблять, а мого сина заганяли на роботі. Терпів він, терпів та й терпець у його увірвався, і він не видержав: утік з монастиря та й оженився таки в Києві. Взяв таку кралю, чи пані, чи міщанку, що й на папері не змалювать.

Як у баби Марти вгамовувалась гординя, тоді в неї випливала наверх сатира, і з баби Марти виглядав шматочок Гоголя.

Баба Марта дуже войовнича людина: вона безперестану войдується з цілим кутком, а найбільше з своєю невісткою та з своїм сином. Бабина битва ніколи не перестає, бо баба завзятущий, запеклий, невгамований борець. До останнього змагання з невісткою та сином й оповістки їм війни на життя або на смерть довела бабу зовсім нікчемна річ — проста дерев’яна ложка.

Одного дня невістка золила плаття. Вона витягла з печі розпечений, аж червоний камінь, щоб вкинути його в жлукто, куди вона тільки що вилила золійник окропу. Щоб накотить камінь на лопату, невістка вхопила в нестямці та спохвату ложку в шиї комина й почала тією ложкою нагортать камінь на лопату. Баба Марта кинула оком і зараз впізнала свою ложку. Вона раптом спахнула й сама в одну мить розпеклась незгірше того каменя, котрого невістка вигорнула з печі. Не кажучи й слова, вона видерла з невістчиних рук ложку та лусь її тією ложкою в лоб!

— Навіщо ти зачіпаєш мою ложку? Он глянь! вже й попалила. Бери свою та й вигортай камінь! — крикнула баба Марта і вхопила невістчину ложку та й почала котить нею камінь на лопату.

Зобижена опришкувата невістка й собі спахнула, видерла з бабиних рук свою ложку та трісь бабу Марту по губах!

Баба Марта аж приснула, мов роздратована кішка. Вона кинулась на невістку, тріснула її ополоником по плечах, скинула з неї з голови очіпок, ще й додолу шпурнула. Це був знак найбільшої кривди, найбільшого безчестя, гіршого за все. Збити очіпок з голови в боротьбі й войдуванні та валасанні все одно для молодиць, що одняти полкову корогву з рук хорунжого.

Між бабою та невісткою коло лежанки почалася баталія. Син кинувся на поміч жінці. Баба Марта вхопила кочергу й так зручно орудувала цією гаківницею, що виграла першу битву при лежанці. Одмахуючись кочергою, баба ретирувалась в просторнішу для баталії місцину: стала в кутку коло мисника за помийницею. Невістка й син пішли штурмом на приступ, але баба Марта одбивалася з надзвичайною бадьористістю й виграла другу битву при помийниці. Ворог мусив оступиться. Але після цих бабиних подвигів син з жінкою покинув бабу Марту й перебрався до свого тестя.

Зосталася баба Марта сама на полі битви, прославленому її подвигами, сама, як палець. Невесело їй жити: нема кого лаять. А лаятись бабі страх як хочеться! аж губи трусяться, та нема з ким. Ходить вона по городі та од злості шпурляє палицею на кури та на поросята.

— Нема з ким бабі войдуватись та битись, то вона б’ється з курми та з поросюками, — говорили між собою сусіди, поглядаючи на бабу в городі.

Невважаючи на свою благочестивість і потяг до самотнього життя, баба Марта таки не витерпіла: пішла до сина та невістки, почала запобігати в їх ласки й таки переманила їх до себе. Але незабаром знов вийшла якась спотичка між ними, схожа на переднішу, і діти знов утекли од баби й згодом знов вернулися, неначе вони усі грали в якогось чудного хрещика, переходячи наперемінку з одного житла в друге.

Якби баба Марта якимсь дивом стала "мадам Марта", тоді давай їй в руки цілий департамент або й два, бо одного для неї було б мало. Якби вона жила в козацькі часи, то може б вона не раз одбилась од татарського нападу й наскоку, правуючи бабським полком, як колись одбилися от татарви ніжинські, а сухоліські козачки од польських жовнірів. Якби вона жила за часів Богдана Хмельницького, вона зроду-звіку не далася б живцем полякам. Сіла б на барило з порохом і сама себе зірвала, як зривали себе навіть вкупі з дітьми молодиці в Буші на Подільщині в час несподіваного лядського нападу. Але настали інші часи, і бабі Марті довелося тільки вигравати битви при Лежанці та при Помийниці.

До цієї-то московської жони й московської матері, вигравшої битву, та ще й не одну, Антін Андрійович не насмілюється приступить з жартами спереду. Він приступає до неї ззаду: стає на одно коліно, складає на грудях руки навхрест і б’є себе ними в груди, але стиха. Він підводить очі вгору до неба. Очі в його солодкі, і він дивиться на бабину спину, як кіт на сало. На його виду, мов на театральній афіші, ніби прездоровими буквами написаний прозірний заголовок Офенбахової оперети "Всі ми жадаємо кохання", а я більше од усіх! "Покохай! Вмираю"! — як співає Азра султанській дочці в романсі Рубінштейна. "Якби в чоловіка були очі спереду й ззаду, то він бачив би панів, попів, жидів й усякі гади й пернади", — каже народна приказка. Баба Марта має цей надприродній дар. Од її допитливого ока не сховався через силу здержуваний осміх на устах молодиць. Баба Марта, ніби голова Медузи, обертає в камінь молодиць: вони не наважаться сміятись просто в вічі бабі, а тільки осміхаються устами й очима. Але дівчат не оберне в камінь ні голова Медузи, ні погляд бабиних Мартиних очей. Вони сміються, в рукав,

одвертаючи лице вбік. Баба Марта примічає сміх, примічає, що всім чогось ніби ніяково. Вона тоді стямкувала, що треба дивиться потилицею й несподівано раптом обертається. Антін попався.

Але Антін добре тямить, що з бабою Мартою нема жартів, бо в його є мизок (толк) в голові, та ще й неабиякий. Він, як м’яч, підводиться на ноги й одскакує на простір, трошки ширший, ніж довжина бабиної палиці. Антін стає в фрунт по-солдатській, випинається й робить бабі під козирок. Він ніби замер і скам’янів в такій постаті.

— А ти оглашений та неприкаяний! Нема тобі ні празника, ні святої неділі. В святу неділю наважився жартувать. Жартуй, та знай, з ким жартуєш! Я з тобою свиней не пасла. Я стара, а ти ще блазень. В тебе ще на губах молоко не обсохло, — починає напутювать Антона баба Марта. — Я московська жона; в мене син в москалях… я тобі!…

— Ви, бабо, московська жона й московська мати, а я московський генерал! А що? А хто з нас тепер старший? — перебиває бабину нахвалку Антін.

— Ще й од церкви не од’їхали, а цей заводіяка вже загризається та заводиться з людьми. Такий заводіяка, такий загризливий чоловік, що проз його ні пройти, ні проїхати. Он глянь! Задери свою голову та глянь на божий храм! — починає своє напутіння Антонові баба Марта.

Антін важко й лицемірно зітхає, закинувши голову назад і підвівши очі вгору до церкви на скелі. З єлейним виразом Рейнеке-лиса, що вибирається в мандрівку в Рим до святого папи на прощу, він дивиться на стремлячу на горі над високою скелею церкву й, згорнувши руки на грудях, промовляє:

— Ой, грішний я, грішний! "Согрішив: багацько накришив, та не виїв", — одбивається Антін народною приказкою.

Але порон швидко та прудко лине по воді, неначе качур; проз порон пролинув прудко човник рибалки й трохи не черкнувся об порон боком. Рибалка обперся веслом об порон й одіпхнув човна. От вже й берег недалечко. Високий берег вже ніби біжить до порона; біжать назустріч до порона зелені гори з білими хатками, біжать верби та лози понад берегом Росі. Ближче порон до берега, — і швидше біжать до його назустріч гори та верби, неначе рушаються масою, мов хмари на небі. Ще сливе на сажень порон не дійшов до гатки. Антін розганяється і вмить плиг на гатку! Він обертається лицем до порона, швидко біжить п’ятами назад, дріботить ногами й робить миги рукою, неначебто він розсипає курчатам просо.

— Цюррр! цюру, цюру, цюррр! ціп-ціп-ціп! мої курчаточка! — дзвенить в повітрі цей курячий пронизуватий викрик.

Порон вдарився об гатку й трошки з розгону одскочив. Дівчата, котрі стояли спереду, так і посипались на гатку, прямуючи до Антона. Антін дрібненько та швиденько все біжить п’ятами назад, піднявши жменю вгору нібито з просом і розсипаючи ніби просо перед дівчатами. І зовсім виходить картина, дуже нагадуюча іншу, як курчата з усього двору раптом збігаються до проса, що розсипає для їх хазяйчина жменя.

— Кудкудак! кудкудак! — обертається Антін здалеки до баби Марти й неначебто кидає під ноги жменю проса.

— А ти, недовірку! оглашений! чортова супостать, бісова намога! Намагається та й намагається з своїми жартами! Одже доведеться лаяться з ним і в святу неділю. Дав мені бог таку терпеливість, що я довго терплю, але вже в мене терпець увірвався. Це не людина, а якась чортяча спокуса на людей. От я тобі покажу кудкудак! — гримає баба Марта, махаючи та заміряючись на Антона своїм костуром. — Йди лиш сюди ближче! Ага! боїшся, бо втікаєш од палиці.

— Не лайтесь, бабо, бо я чарівник: пороблю вам так, що ви будете ходити назад п’ятами, а наперед пальцями! — гукає Антін до баби, але на далеченькій дистанції, на чималий простір од баби, бо в баби в руках костур таки добре довгий.

Напрямлюючи свої жарти на гарний пол, Антін Андрійович не сприяє й негарному полові в своїх жартах. Він пускав свої смішки та жарти й на чоловіків, пускав на їх летючі сатиричні листки, влучні й дошкульні критичні замітки, часом багацько переважуючі гумором і комічністю пустенькі фельєтони провінціальних письмаків у газетах. Часом Антін просто манив чоловіків та дражнився з ними, причепливо обсміюючи недостачу їх життя та вдачі.

Жив у Стеблеві один чоловік, на ймення Хтодь. Він тоді тільки що оженився. Жінка в його була гарна, але в самого Хтодя обличчя з нерівними пружками, зморшками та якимись випнутостями пригадувало печений поморщений гарбуз або корчакуватий та дуплинастий буряк. Хтодь і справді був дуже негарний з лиця: ніс, як картопля, губи товсті, ще й на додачу верхня губа була на два етажі, та ще з розколиною посередині. Хтодь був палкий, самолюбний, опришкуватий та ревнивий. З своєї жінки він ніби очей не зводив. Розумом Хтодь був зовсім-таки не гострий; великим розумом господь бог зовсім-таки не надарував Хтодя. В його голові було не багацько мизку (толку) та тями.

— Як моя жінка йде хоч би й по ярмарку, то нехай на неї й люде не дивляться і — часом було каже хтось зопалу од великої ревнивості.

Антін, як кміта, само по собі прикмітив цю слабість Хтодевої вдачі. Раз у неділю Антін зустрівся з Хтодем на вулиці.

— Добридень, Хтодю! — каже Антін.

— Доброго здоров’я! — обзивається знехотя й понуро Хтодь.

— Чи твоя пак Секлета вдома? — питає Антін.

— А тобі навіщо? Хіба вона твоя жінка, чи що? — обзивається понуро Хтодь.

— Та не об тому, бач, річ! Еге, Секлети нема вдома? — знову чепляється Антін.

— Та нема ж. Кудись пішла. А тобі нащо? — питає Хтодь, і його чорні маленькі очки запалюються.

— А знаєш, Хтодю, де твоя жінка? — каже Антін ніби потаєнці, трохи не пошепки, ще й оглядається на всі боки. — От ти не знаєш, а я так знаю!

— А де? — питає вже Хтодь якимсь засмученим тоном.

— Та отам в корчмі п’є з москалями, — ще тихіше шепоче Антін.

— Невже! — аж крикнув Хтодь на всю вулицю, наче вжалений або опечений.

— І їй-богу, і присяй-богу, п’є! Там тобі така п’яна, як ніч! Та так розчіпчила коси, що волосся аж на лоб повилазило з-під очіпка, а очіпок з’їхав аж на потилицю. А вона обняла якогось москаля руками за шию та так і почепилася на йому. І їй-богу, і присяй-богу! Нехай мене святий хрест поб’є, коли я брешу! Це я дійсно кажу щиру правду, бо сам на свої очі бачив.

Хтодь кидається до тину й зопалу та з нестямки висмикує дуже довгу хворостину, аж тин гнеться та аж лущить.

— Ламай довшу! — шепотить Антін сливе на вухо Хтодеві. — Бо добру баталію матимеш з солдатами.

— Коли ти по правді кажеш, вб’ю бісову пару, не пожалію, — аж шипить ревнивий Хтодь.

— Авжеж, таки добре провчи жінку. Ти ж таки хазяїн, розумний на усе село чоловік. Тебе чтять і шанують усі. Та вона ж оце ославить тебе на усю губерню! — підбиває Антін, мов той Вельзевул.

— Вб’ю, не помилую! — аж шипить Хтодь і, дає дропака по вулиці, аж курява слідком за ним піднялася. За Антоном так само курява піднялася, тільки на супротилежний бік улиці.

Хтодь прожогом убігає в корчму. В корчмі сиділо кілька бабів та стояв єврей-орандар. Ярий вид Хтодів, довга хворостина в його руках наводять на полохливого єврея-страхополоха переполох, а на бабів здивування.

— Де моя Секлета? — кричить Хтодь до орандаря, втупивши в його лице люті очі.

— А хіба ж я знаю! Хіба я чоловік твоєї жінки, — обзивається орандар.

— Куди пак вона пішла з москалями? — питає Хтодь і приступає до єврея з хворостиною.

— З якими москалями? Схаменися, чоловіче! Я ще позаторік як бачив москалів, та до цього часу ще нігде ні одного не бачив, — каже єврей.

— А вона ж тут сьогодні пила? — допитується Хтодь в єврея якось люто, причепливо.

— Її тутечки сьогодні й нога не ступала на мій поріг. Може, деінде й п’є в шинку, тільки не в моєму, — каже єврей.

Хтодь прожогом вибігає з оранди, хапком, швиденько почимчикував з хворостиною через місто й прямує до шинку. Само по собі розуміється, що він не знаходить і тамечки своєї Секлети. Він бігцем біжить у третій шинк, але й там ніхто й не бачив Еврідіки цього палкого Орфея. Засапавшись, упрівши, аж змокрівши од поту, він вертається додому. Коло сінешних дверей висить замок, і йому довелося тільки "поцілувати замок", як кажуть селяни в приказці.

Хтодь почухав потилицю й простує до тещиної хати. Він бачить, що в садку за причілком під грушею сидять молодиці. Між ними сидить Секлета, підобгавши ноги, і не розчіпчена, і в неї очіпок на своєму місці, і вона таки зовсім твереза балакає з родиною.

— Ти чого п’єш та гуляєш по корчмах? — кричить Хтодь, обертаючись до жінки й піднімаючи хворостину.

— Коли? — обзивається здивована Секлета й витріщила на його здивовані очі.

— А сьогодні! Га? Ти думаєш, я нічого не бачу й не знаю?

— Чи ти здурів, чи ти знавіснів? Може, вже з місяць буде, як я й у корчму заглядала, — каже Секлета.

— Що це, сину, з тобою? Це якась напасть або якісь пльотки. Ми од обіду тут сидимо та балакаємо й нікуди не ходили, навіть через двір не переходили й за ворота не виходили, — оступається мати за Секлету.

— А мені Антін казав оце зараз, що ти з москалями в корчмі п’єш та гуляєш.

— Та бреше він, бодай йому пипоть на язик ще б сім болячок у груди! — каже сердито Секлета.

Секлетина мати насилу-силу заспокоїла Хтодя і вговорила його, доказуючи, що то Антін встругнув з ним штуку своїм звичаєм, бо в його з язика так і сипляться брехні, наче з ковадла іскри.

— Постривай же ти, бісової п’яти Антоне! я ж тобі обчустрю спину оцією хворостиною, — каже Хтодь і застромляє під стріху цю смертельну зброю для кари Антонові.

Другого дня усей Стеблів сміявся: тільки було й мови, як Хтодь бігав по шинках та скрізь по вулицях з хворостиною в руках, мов опудало, несамовитий, розлютований.

Швидко після того випадку з Хтодем косарі косили на наших луках толокно. Мені довелося одвезти косарям харч та могорич. Антін повіз мене як погонич і навіть взяв з собою косу, маючи на думці і помогти косарям, та й стати коло їх за пригонича. Приїжджаємо ми на сінокіс. Косарі довгим рівним рядком далеко вже увігнались в луки, в зелене море трави та квіток; позад їх лягли наче хвилі свіжих запашних покосів. Прип’явши коні до брички й поклавши їм свіжої травиці, Антін бере косу й з поважною міною заклопотаного падковитого робітника прямує до косарів. Між косарями був і Хтодь.

— Антоне, займай лишень постать попліч зо мною, то я тебе буду приганять! — гукає на Антона титар.

Антін брикає до титаря ногою: це в його знак одрікання.

— Коло киктяря (так зве Антін титаря) нечля мені ставати, та й незручно. Стану лиш я кого свого приятеля, коло Хтодя. Господи, як люблю я оцього Хтодя! А! що за гарна людина! Будь, Хтодю, за

пригінчого коло мене, бо я таки добре ледащо, а ти господар на всю губу!

Хтодь скоса з злістю поглядає на Антона: він ще не забув його жарту з ним й, очевидячки, ще й досі злостує на його. Косарі осміхаються; вони ждуть, що Антін незабаром доконешно втне нову штуку Хтодеві. Довго косе Антін мовчки і врешті усього починає потроху зачіпать Хтодя.

— Господи, як я люблю тебе, Хтодю! Кращого од тебе чоловіка в цілому Стеблеві немає, — починає Антін в тоні криловської Лисиці, котра хвалила й вихваляла ворону, що держала в дзьобі шматок сиру.

Хтодь мовчить. Він ще не забув хворостини.

— Які в тебе, Хтодю, гарні губи! Хоч трохи й репнула верхня губа, зате ж спідня! золото! — дражниться Антін.

— Одчепись од моєї душі! — якось спромігся заговорити Хтодь.

— Та й гарне ж у тебе, Хтодю, личко!.. неначе решетом попечатане. Хто ж пак тобі його так попечатав? Чи дівчата, чи молодиці? Ото якби тебе убрать в очіпок, та зав язати червоною хусткою, та почепить на шию червоне намисто. Ото була б з тебе красуня! — зачіпає Антін Хтодя.

Косарі регочуться, уявляючи собі, який то Хтодь був би гарний в очіпку та в червоному намисті.

— А якби тебе вбрать у чорну запаску, та ще до неї додать червоні чоботи! — тягне далі Антін, пишучи язиком карикатуру.

— Одчепись од мене! Шкода, що не побив я тоді на тобі хворостини! А вона он там стримить і досі під стріхою та тебе жде, — каже Хтодь.

— Стримить і досі? То нехай влежується, то буде смачніша, як влежана груша, — каже Антін.

— Не потрощив я на тобі хворостини, то потрощу на цурпалки на твоїй спині оцю косу, — каже сердито Хтодь.

— Про мене, й потрощи, а завтра таки вийди на луки в очіпку та в запасці: буде мені так зручно плескати тебе мантачкою по запасці ззаду, — дражниться Антін.

Косарі регочуться, уявляючи собі, який то був би гарний Хтодь в очіпку та в запасці. Цей сміх допікає Хтодеві до самого серця, до "живих печінок", як кажуть на селі.

— Потривай же ти, бісової п’яти чоловіче! — кричить Хтодь і замахується косою на Антона. Антін кидається втікать по траві. Хтодь біжить навздогінці за ним. Але Антона трудно впіймати: в його заячі ноги. Він далеко вже одбіг, і тільки його п’яти манячать у траві. Антін оглядається і несподівано пуць у траву! та й присів. Хтось біжить до його, піднявши косу вгору, от-от вже добіжить до Антона і впіймає його. Антін пурхнув з трави, як перепелиця, з-під самісіньких Хтодевих ніг, і його п’яти знов далеко манячать у траві. Хтодь роз’ярився, лютує й знов біжить навздогінці за Антоном. Антін знов пуць у траву! і присів знов та й випурхнув з-під самісіньких Хтодевих ніг.

— А годі вже вам дуріть! Дивіться, скільки он патолочі наробили. Хтодю! чи ти маленький, чи й справді здурів зовсім? Винуєш Антона, а й сам трохи винен, — кричить титар тоном косарського отамана.

— Коли ж допікає до живих печінок. Од цієї намоги та причепи нігде не сховаєшся. Намагається, та чепляється, та знов липне, як шевська смола. Я таки колись поб’ю на тобі косу! Будеш ти мене пам’ятати до нових віників! — гукає Хтодь, в нестямці виплутуючи ноги з трави й замахуючись на Антона здалеки косою.

Хтодь вертається й займає свою постать. Антін вже боїться ставать поруч з Хтодем. Він іде до воза, лягає під возом навзнак, розкидавши руки й ноги, і втирає піт з чола та одсапує.

Робітник з Антона поганий. Не такою працею судила йому доля добувати собі хліб. А на селі смішками не добудеш ні шматка хліба, ні лусточки паляниці.

— Антоне! з чого це ти вивернувся під возом? Заходжуйся лишень коло полудня, бо вже з півдня звернуло! — гукає титар до Антона.

Антін схоплюється з місця. Він бере відро і йде до криниці в ярок по воду, але по дорозі завертає без усякої потреби в пасіку до діда пасічника й довгенько з ним балакає та жартує.

Вернувшись до воза, Антін розкладає багаття, над багаттям ставить триноги-тагани й на триногах на ключці чепляє здоровий казанок з водою, а сам тим часом сідає чистить картоплю. Я примощуюсь коло його й помагаю йому облуплювать картоплю. Вода в казанку закипіла, вдарилась в ключі. Антін кидає в окріп картоплю, а потім засипає пшоно та кидає тараню й покришену зелену цибулю. Пасма диму делікатно-синього кольору кучеряве в’ються в чистому повітрі над таганами. Гострий дух зеленої цибулі та риби змішується з пахощами скошеної трави та в’ялих квіточок. Апетит у косарів дуже роздражнюється гострими пахощами страви.

— Чи вже готова каша? — гукає титар до Антона.

— Затого вже скипить, — обзивається Антін.

— Як затого вже буде готова, то хоч і до полудня! Кидайте, косарі, коси та рушайте до полудня! — гукає титар до косарів.

Титар перший кидає косу на покіс і простує до воза; слідом за ним ідуть старші косарі. Молоді косарі останні кидають коси й ідуть до воза слідком за ними.

Косарі зійшлися й стали півкругом коло багаття. Почалося частування горілкою. Титар, як найстарший од усіх, перший п’є чарку. Несподівано Антін стає в кружок поруч з титарем. Він кашляє й крекче, неначебто дуже втомився й напрацювався, але це більше од того, що носом зачув пахощі горілки.

— Мені, паничу, налийте тільки одну чарку — як шапку, щоб ні ходить, ні говорить, а тільки носом рить, — починає вступні теревені-жарти Антін.

— Та не частуйте його! Нема за що! Не косе трави, а тільки толоче з Хтодем вдвох, — обзивається титар.

— Отому Хтодеві таки й однієї чарки не давайте, бо то він винен, а не я. Хіба як завтра вбереться в намітку та в запаску та вийде на луки, то тоді варт буде йому й дві чарки дати, — починає Антін чеплятись до Хтодя.

— Я таки колись полічу тобі ребра, скільки в тебе там їх є, — сердито мимрить собі під ніс Хтодь.

Я наливаю чарку й частую Антона. Антін бере чарку в руки й приказує: "Пошли ж, боже, мені здоров’я, а коли вам, панове громадо, треба, то просіть самі собі здоров’я в бога". Антін п’є горілку не просто, як-от п’ють її усі, а доконешно і з химерними викрутасами. Обгорнувши щільно чарку губами, він швидко закидає голову назад, виливає в рот і висмокчує усю горілку, а потім так само висмикує чарку з рота. Порожня чарка бахкає, як паперове бахкало. Антін кривить лице й губи: йому трудно проковтнуть заразом усю чарку горілки. Він п’є мало горілки: чарку, дві, багацько вже, як три, але йому хочеться показать якесь

штукарство й у цій справі. І Антін інакше не п’є горілки, як з усякими штукарськими приказками.

— Ой! держіть, бо втечу! — каже Антін, виробляючи лицем гримасу страшної муки. — Фр… фф-вва! — викрикує він якийсь чудний, невловний і невимовний викрик і підставляє свою порожню чарку. Я вдруге наливаю. І ця чарка бахкає в Антоновому роті, як бахкало. Косарі сміються. Антін, очевидячки, радий, що його думка насмішить косарів досягнута й здійснена.

Косарі випили по дві чарки горілки і, цмакаючи та втираючи губи рукавами, сідають в затінку під возом двома рядками. Вони сидять по-турецькій, підобгавши під себе ноги. Антін насипає кулішу в здорову миску яндолу й ставляє її з того боку, де сидить титар і старіші косарі. Потім він насипає другу миску кулішу і, ставши навколішки, ставить її перед молодшими косарями, приказуючи:

— Ваць, ваць, ваць! вацюшки, вацю, вацю! кабась, кабась, кабась! — каже вже Антін по адресі Хтодя, присовуючи до його миску.

— Що це таке? Хіба ми тобі кабани, чи поросята, чи що? — обзиваються молоді косарі й осміхаються. І несподівано ззаду на Антонову спину посипались поляпаси ложками та долонями.

— Ой, як же мене кусають мухи в спину! Чи це пак ви мене б’єте! — каже Антін, озирнувшись позад себе. — А нуте ще! Полоскочіть мене поляпасами по спині.

Хтодь мовчить. Він дуже виголодався, та ще й таки любив багацько їсти. Скибка хліба за скибкою зникають у його широкому роті, неначе він шпурляє в якусь безодню.

— Хтодю! чи поламаєш ту хворостину, що держиш для мене, чи нехай ще з рік полежить до нових віників? — зачіпає Антін Хтодя.

Хтодь мовчить і уплітає куліш на всі застави.

— А може, на Маковія уткнеш її в зілля та понесеш до церкви святить. Свячена хворостина може буде дошкульніша, — тягне далі Антін свої жарти. Але Хтодь, мабуть, пам’ятає приказку: хто мовчить, той двох навчить. Він уперто мовчить та їсть, не даючи Антонові матеріалу для жартів.

— Оце, Антоне, добре ти зробив, що виїхав на луку, — каже титар.

— Чому так? — питає Антін і очі вирячив на титаря.

— Веселіше нам траву косити, — каже титар.

— Одже ж завтра зумисне не виїду! Хіба нехай мене Хтодь попросе. — каже Антін, скоса поглядаючи на Хтодя.

Косарі їдять помаленьку, не хапаючись: вони за полуднем одпочивають, бо в нас на Україні ні по обіді, ні після полудня спать людям не годиться. Нема такого звичаю. Антін накладає в полумиски вареної тарані й подає косарям. От косарі вже встали, скінчивши полудень, перехрестились до схід сонця, подякували й пішли косить. Антін починає переполіскувать посуд, полумиски. Він миє помаленьку, не хапаючись. Склавши посуд на траві, він без церемонії лягає в тіні під возом.

— Ой ти, чумаче, ой ти, вражий сину! іди сіна косити! — гукає титар на Антона словами пісні.

— Косіть, косіть, а я трохи полежу в холодку. Та, мабуть, вже й додому час, — каже Антін.

До важкої чи хліборобської, чи сокирницької праці Антін зовсім-таки не має потягу, здається, по своїй вдачі.

Сонце стало на вечірньому прузі. Косе проміння пронизало наскрізь половину нескошеної луки. Ясно лиснить жовто-зелена пляма дрібненької, делікатної, м’якої, як оксамит, осоки коло маленького поточка, неначе тільки що покроплена дощем. За поточком зеленіє подовжаста смуга темно-зелена; на їй, неначе зумисне посіяна, червоніє кров’яно-червоними краплями смілка, де-не-де перемішана з золото-жовтими блискучими квіточками, що люблять рости на низині та на мочарах. Ця смужка пістрява, лиснить, неначе розстелена дорога плахта, заткана червоними та жовтими взорцями по зеленому (фоні) полі. Надворі тихо-тихо. Усе дихає спокоєм, усе неначе втомлене од довгого, як море, петрівчаного дня. Не такий швидкий став замах кіс; лінивіші стали співи пташок в близькій долині, в близькому ліску.

— Час додому, час додому! — каже Антін і не хапаючись запрягає коні.

Антін Радивиловський любить жартувати і з євреями, але його жарти з євреями мають інший сутінок. Антін знає, що євреї великі страхополохи. Він зловживає їх боязкість і полохливість для своїх жартів.

Раз зайшов у нашу пекарню єврей, перекупець пшениці та усякої пашні. Єврей був чоловік вже літній, заможний і, як чесний крамар і фактор, в порівнянні з іншими євреями був чоловік поважаний і євреями і панами. В пекарні в кутку стояла стара заіржавіла рушниця, котра стала вже іграшкою для моїх менших братів. Ця рушниця була, кажучи Антоновою мовою, одставної мазниці квач. Антін несподівано хапає в руки рушницю, націляється нею на єврея, та ще в самісінькі груди, й несамовито кричить: бах! трах!

Крамар захилитався на ногах, одкинув голову назад, зблід, пустив перелякані очі під лоб і трохи-трохи не зомлів і не гепнув на діл.

— Вже застрелив! Нема Мошка на цьому світі, пішов на той світ! — каже Антін поважним тоном.

Мошко опам’ятався і почутив, що він ще на цім світі. Він втямив, що Антін пожартував, опам’ятався, зовсім осутився од одубілості і… одразу розсердився, спахнув та й кинувся з кулаками на Антона. Але в Антона так легко потрапить кулаком, як в летючого горобця. Мошко махне кулаком, Антін крутнеться, мов в’юн, і вже стоїть позад Мошка. Мошків кулак лупить повітря. Мошко обертається й заміряється кулаком на Антона знов, але Антін присідає й знов опиняється за спиною в Мошка, а Мошко знов б’є кулаком повітря. Бідний Мошко вертівся, крутився на всі боки, як муха в окропі, і нарешті втомився, б’ючись з повітрям. Засапавшись, він сідає на лаві й одсапує. Антін сідає на ослоні й так само одсапує, неначебто він справді дуже втомився, ще й спину собі чухає то однією рукою, то другою, бо буцімто почуває болість од кулаків.

— Ото побив мене Мошко кулаками! аж спина щемить! — каже Антін та ще й аж сичить, ніби од болісті.

— Потривай же! Я тебе буду позивати в суд, що ти на мене стріляв! — насилу вимовляє, задихавшись, Мошко.

— А я тебе позиватиму в суд за те, що ти мені кулаками тельбухи надсадив. Ож подивись лишень! В мене уся спина в синяках, — обзивається Антін підробленим, ніби гримаючим та сердитим голосом.

Раз прийшла до моєї матері єврейка по якомусь ділу. Моя мати була тоді в хижці. Двері з тієї комірчини, чи хижки, виходили в сіни. Єврейка стала на порозі дверей у комірчину й розмовляє собі з матір’ю, взявшись рукою за клямку й заглядаючи в комірчину. Антін йшов через сіни й углядів єврейку. Несподівано в його майнула думка налякать її. Він стає рачки, закрадається до неї й одразу починає скажено гавкать, хапає зубами за поділ спідниці, гарчить зовсім по-собачому й рве та тріпає поділ зубами.

— Ой ґвалт! Ой вей! тателе! — криконула єврейка й з переляку вскочила в комірку, ще й двері причинила за собою. Бідна єврейка аж

зблідла з переляку, але, виглянувши, вона ніде не бачить собаки, тільки Антін схопився на ноги й регочеться, аж за боки береться.

— А бодай тебе, як ти мене злякав! Навіщо тобі мене лякать? Хіба ти не знаєш, що я боюся "собаку"? — каже вона й каже поправді: євреї, здається, нічого в світі не бояться так, як собак, бо ця животина страшніша для їх од усякої поліції, і її не можна ні підкупити хабарами, ні підмогоричить.

Раз восени до мого панотця прийшов єврей купувати кулі. Кулі сторгували. Крамар приїхав по кулі своїм возом і заїхав у клуню, де кулі були складені в засторонку. Єврей взявся сам скласти кулі на свій віз само по собі аадля того, щоб насамоті вибрати собі найбільші. Ангін чув усю ту розмову про кулі. Ще єврей не заїхав у клуню, а Антін вже побіг туди, виліз на засторонок, врився в кулі та й лежить там насподі, притаївши дух. Єврей виліз по драбині на засторонок і починає скидать кулі в віз. Піднімає він одного куля, звідтіль несподівано вискакує Антін. Він підскочив трохи не під крокви, замахав руками, задриґав ногами, криконув скаженим диким голосом і знов швидко, хутко врився в кулі, мов кріт у землю. Єврей перелякався на смерть, спотання скакає з засторонка на віз, з воза на тік і дременув з клуні в двір, не озираючись. Прибігає він у сіни блідий та переляканий і починає репетувати.

— Ой вей мір! Ой ґвалт! там у кулях сидить дідько або чорт.

— Який там чорт? Де там той чорт узявся та ще й удень? Ти, мабуть, сьогодні трохи випив, — кажуть наймички до його.

— Я сам бачив на свої очі, — каже єврей. — Я підняв куля, а звідтіль як вискочить чорт, як підскочить аж під самісінькі крокви! Криконув та й десь дівся.

Коли це а клуні виходить Антін і регочеться на всю пельку.

— Та то, може, оцей чорт вискочив з кулів! — кажуть до його наймички, показуючи на Антона.

— Ні, не цей. Де там цей! То був зовсім не такий, був страшний. Заверніть мені коні з клуні в двір, бо я туди сам не піду. Не хочу я й тих кулів брати. Ой-ой-ой! — аж стогне він, хапаючись однією рукою за сухі груди. — Ой-ой! Там у клуні щось є! Не хочу я тих кулів брать. Там є нечиста сила.

І справді, він не схотів брати кулів. Як не вмовляли його, що то була Антонова штука, він не пересвідчився в тому, нікому не пойняв віри й зостався при своїй гадці, що в кулях безпремінно заплодився чорт і що кулі нечисті, трефні, а це й єсть причина, через котру він не візьме кулів, хоч би йому давали їх дурно.

Одного року літом євреї-кравці шили для нас одежу в нашій пекарні. Кравці були не стеблівські, а з недалечкого містечка Лисянки. Євреїв було чотири: три челядники молоді й хазяїн, вже старий, сивуватий дід. Вони сиділи кругом стола та робили свою роботу, шпортаючи голками й порпляючись в клаптях краму. В пекарню ввійшов Антін Радивиловський. Лисянські кравці зовсім його не знали й бачили його вперше. В Антона несподівано промайнула думка злякать їх, а його фантазія в вигадуванні штук просто невичерпна, мов безодня, повна цього скарбу.

Антін, поздоровкавшись з кравцями, починає з ними розмовляти й провадить сяку-таку балачку спокійним тоном людини не домашньої, а нібито чужої, котра прийшла чогось по ділу.

— А звідкіль ви? чи стеблівські, чи корсунські, чи, може, богуславські? — питає Антін кравців, стоячи серед пекарні.

— Ні, ми лисянські; шили в Стеблеві в сахарні панам убрання та й сюди заїхали, — каже старий кравець.

— Що ж це ви шиєте! чи паничам сіртуки, чи що? — питає Антін зовсім байдужним голосом.

— Це ми шиємо для паничів сіртуки та жилетки, — каже старий кравець.

Коли це Антін в одну мить бух на діл навзнак! Він звалився, як сніп, ще й покотився та давай махати руками та дриґать ногами! Сопе, хропе, важко дише, неначе його кинула на землю чорна хвороба. З ним ніби сталися дрижаки та корчі. Він одкинув голову, стукає головою об діл, страшно вивертає очі, пускає їх під лоб; руки й ноги ніби корчить, наче в конвульсіях.

Кравці з переляку неначе здерев’яніли; вони сидять нерушимо, витріщивши очі на Антона.

Антін починає вдавати умираючої, конаючої в конвульсіях людини, як вдають її артисти на сцені. Корчі стають не такі страшні. Антін розкидав руки й ноги по долівці, й ним вже не кидає об землю. Він тільки конвульсійно стискає пальці на руках і стягує коліна, то страшно кривить рота, то роззявляє його, скільки сили; язик висолоплює з рота аж на бороду; очі зовсім пустив під лоб, тільки блимає білками. Починається ніби передсмертне конання, хрипіння. Антін от-от дійде через хвилю, через дві.

Кравці сидять за столом злякані, витріщивши очі; здається, що вони од несподіванки не можуть і поворушитись. Закон чи звичай забороняє їм дивиться на лице конаючої, вмираючої людини, і євреї в останню годину життя вкривають помираючу людину простирядлом і виходять з хати. Кравцям треба було втікать з хати, але вмираючий Антін розкидав руки й ноги впоперек пекарні й заступив їм стежку до дверей. В пекарні не було наймичок.

Старий кравець якось опам’ятався. Він виліз на лаву, по лаві дійшов до дверей і вискочив у сіни, а потім надвір.

— Ой, чоловік в пекарні нагло вмер! — репетує він.

— Який чоловік? Де він вмер? — питають в кравця наймички, котрі порались у дворі.

— Ой! Там у пекарні. Скажіть панотцеві, що якийсь чоловік прийшов у пекарню, розмовляв з нами, а потім несподівано й раптово на його напали дрижаки та корчі; він впав навзнак та й вмер! — каже кравець, а сам ледве зводить дух.

Звістка про наглу смерть якогось чоловіка в пекарні, смерть напрасну, стривожила всіх у покоях. Усі побігли в пекарню. Антін лежить долі й, здається, вже зовсім доходить, от-от богу душу оддасть. Він тільки в корчах дриґає коліньми, піднімаючи вгору наперемінку то одно, то друге коліно. Голову звело набік, зіньки пішли під лоб.

Коли це Антін несподівано як скочить! встав на ноги та давай реготаться на всю пекарню. Безщасні молоді челядники, що сиділи за столом і бачили удавану агонію, тільки повитріщали з дива очі. Всі, хто був у пекарні, почали й собі реготаться.

Що думали та гадали кравці в час тієї сцени, це трудно вгадати. І їм вже потім розказали, що всі ті страшні Антонові муки були жартами і, ми скажемо од себе, так добре вдаваними, що їм позавидував би перворядний артист.

З своїми близькими родичами Антін Радивиловський не в великому приятельстві, і все-таки через свою непереможну нахильність до жартів. Старша Антонова сестра була замужем за дяком в одному маленькому селі Хильках за верстов сім од Стеблева. Менший Антонів брат Іван жив у сестри як робітник. Сестра не поважає й не любить Антона, вважаючи на

його, як на вітрогона. Менший брат зненавидів Антона й полаявся та посварився з ним. Антонові про все байдуже. По своїй вдачі Антонова сестра правдива його супротилежність. Вона практична людина, хазяйновита, падкує коло хазяйства. В неї багацько дітей, і вона наріклива, завсігди клопочеться, все то за роботою, то морочиться з дітьми як сім’яниста й незаможня людина. Вона все нарікає на свою долю, все охає, бідкається, аж стогне, часто навіть, бідкаючись, плаче і при тому має звичку хапаться обома руками за голову. Природа неначе пожартувала з цієї сім’ї, неоднаково й дуже однобічно розділила між братами та сестрою свої дари. Антін — ввесь сміх, жарти та легкодумність; сестра — уся клопіт, сльози, бідкання та завсідні разуразні нарікання. А що ж може бути спільного меж сміхом та сльозами?

Невважаючи на недостачу симпатії й спочування лиху своєї сестри, Антін все-таки часом бував у неї в гостях. Сестра по своєму звичаю зараз починає зітхать, охати, нарікать на свою важку долю, на своє вбожество, а потім починає чепляться до Антона та говорити йому напутіння. Антонові не подобалась така забавка в гостях: він не любить охкання та бідкання, ненавидить сльози. Сестра починає напутювать його. Антін ненавидить усякове напутіння, та ще заправлене слізми, неначе перцем. Він мовчить та кривить своє лице.

— Господи милостивий та милосердний! і що ти за людина? — починає свою проповідь сестра. — Тобі все смішки, все жарти. Ти ж вже не маленький, не хлопець, а дорослий, дійшлий чоловік. Хіба ж таки не час тобі до пуття й до розуму дійти? Он другі люде твого віку вже поженилися, а ти й досі тиняєшся, й досі байдики б’єш. Ти якийсь непоміркований, нестатковий. Тобі все смішки та жарти в думці, з котрих користі, як з цапа молока.

— Підсипай, підсипай перцю в горілку! Буде смачніша. — жартує Антін.

— Господи! що б то сказав наш небіжчик батько, якби оце встав з домовини, — тягне далі сестра напутіння.

— Нічогісінько не сказав би, а ти от так наговориш три мішки гречаної вовни, — вже трохи поважно, але не сердито обзивається Антін.

Сестру трудно спинить і впинити: вона почуває потяг до слів та до читання моралі.

— Кожного тобі зачепить, з кожного насміється! з кожного глузує та знущається. Не минає ні старого, ні малого. Нема тобі ні сорому, ні гріха. Чепляється до дівчат, зачіпає молодиць. Господи! в кого ти вдався? І що ти за людина? — каже далі сестра.

В Антона вже не стає терпіння. Він підступає до сестри й підставляє полу свого жупана, неначе хоче зібрати в полу перли навчіння та напутіння, розсипаного сестрою.

— Сип жару в полу, сип! — каже Антін не то сердито, не то жартуючи.

— Взяв би дочку в щербашинського дяка та й жив би, як живуть люде. Гортань у тебе добра, співати в церкві вмієш, — тягне далі сестра.

— Оту птаху з полив’яним носом? Ще колись виклюкає мені очі своїм носом, як ключкою, — одповідає Антін.

— Нічого те, що в неї гострий ніс, зате ж у її батька і воли, і корови, і коні, і багацько всякого добра. Помре старий, станеш на його місці за дяка. А ти все тиняєшся по світі, мов од гіллі одірваний. Де ті гроші, що береш за службу? За вітром пускаєш. Господи милостивий та милосердний! — вже не говорить, а якось пищить сестра, хапаючись, неначе лапаючи себе обома руками за голову. В її маленьких карих очах навертаються й справді сльози.

— Сип, сип жару! От уже повний припіл насипала. Сип ще в халяву! — каже Антін і руками розчепірює одну широченьку халяву.

— А боже мій! Що з тебе буде? Доки ти будеш так волочитись по світі та бурлакувать? Он незабаром посивієш. Подивись лиш на себе в дзеркало! Он на голові вже сивий волос світиться! — каже сестра вже крізь сльози. — Ти нічим не пеклюєшся, не падкуєш коло роботи, тільки й падкуєш коло жартів, а з їх хліба не буде.

Сестрині сльози зовсім роздражнюють Антона. Він присідає перед сестрою й одставляє комір сорочки на потилиці.

— Насипай ще жару за комір у сорочку, щоб гірше дошкуляло! Отак буде дошкульніше.

На лавці сидить мовчки менший Антонів брат Іван. Натура дуже неодномірно поділила свої дари між братами та сестрою. На сестрину частку випали сльози та практичний розум; Антін загарбав собі сміх та жарти; меншому братові не припало нічогісінько: він трохи не ідіот і виродок і, як більша частка ідіотів, невимовне самолюбний, опришкуватий та гордий. Його доля надарувала потягом та охотою до фізичної праці. З його вийшов дуже добрий робітник, що ладен робити роботу з раннього ранку до пізнього вечора. Менший брат зненавидів Антона за його жарти та смішки з його. Іван, здається, зненавидів саме Антонове обличчя, котре ніби нудило йому в животі, доводило до блювання. Антонове комедіантство з сестрою, сестрині сльози — все це доходить до самого Іванового серця. Він почав встоювати й заступатись за сестру.

— Оттак він усе! Оттак він усе! — починає Іван, сидячи на лаві. — Ти нестатковита людина, нездатна до роботи; в тебе все жарти та смішки. Нікого не слухає. Сестра навчає — він не слухає; я навчаю, говорю — він і вухом не веде.

— Ще й цей блазень починає! На тобі припіл! Сип жару ще в другий припіл, бо вже один повний! — каже Антін і підставляє другу полу свого жупана під самісінький Іванів ніс, ще й регочеться, аж заливається.

— Де ти гроші діваєш! — тягне далі сестра. — Скільки ти тих грошей достаєш, а в кишені нічого нема, нічогісінько! Ой господи милосердний! Тобі ж треба таки колись ожениться. Підуть діти. Як ти будеш на світі жити? — клопочеться, аж пищить сестра крізь сльози й знов нащось хапається обома руками за виски й давить їх, неначе на їх згонить злість.

— Оттак він усе! Оттак він усе, що б хто не казав йому! — притакує Іван сестрі. — Своє товче, та й годі.

Антін не витерпів. Він у одповідь на нападаючу на його з двох боків мораль встругнув штуку. Зараз почав удавать роль ніби людини, котрій насипали жару в халяви та за комір сорочки.

— Ой, пече, пече, пече! Ой, насипали ж мені оце жару за сорочку. Ой-ой-ой, пече, пече, пече! Ой вей мір, та-теле, мамеле! — репетує Антін, скакаючи по хаті, і він

Дриґає ногами, підскакує, як риба на сковороді, неначе йому й справді насипали в халяви жару, ворушить та крутить спиною й головою, неначе і справді в його десь шкварчить шкура од жару, і він корчиться, пищить, сичить, ніби од великої болісти. Антін до дріб’язків удає муки святого Лаврентія на розпечених ґратках.

Сестра дивиться на це артистичне грання й, задивившись, перестає провадить напутіння, та ще й ущипливі. На її жалібних устах з’являється щось схоже на осміх. Вона з одчаю тільки махнула на Антона рукою: пропав, мов, чоловік ні за що, ні про що! і вона й сама регочеться. Але для самолюбного брата невтямна усолода Антоновим артизмом, і він тягне далі свою лекцію. Він невблаганий напутник і силкується напутить брата й навести на добру путь.

— Оттак він усе! Сестра навчає, а він і вухом не веде! Я говорю-говорю, а віні мене не слухає, а він скаче. Я навчаю, а він дуріє, а він скаче. Це якась проява, а не людина, — промовляє Іван. — Ти навіжена, цапленна, навісна людина! Ти давно сказився й з’їхав з глузду ще змалку. Слухай!

— Ще б пак такого дурня слухав! — обзивається Антін. — Он гляди лишень своїх дзвонів. Дав тобі батюшка посторонки в руки, то й дзвони. А то ти й незугарний дзвонити гаразд.

Іван спахнув і неначе стрибнув з лавки, мов жаром опечений.

— Хто? Я не вмію дзвонить? Я дурний? — не кричав, а шипів сипким голосом Іван.

— Авжеж не вмієш. Дурно тебе батюшка настановив за генерала над дзвонами, — дражниться Антін.

— Брешеш ти! Он люде кажуть, що ніхто ще в Хильках не дзвонив так гарно, як я! От що! — гордовито обзивається Іван.

— Он подивись лиш на свої дзвони. Голуби та горобці так їх побілили, що вони стали такі гарні, як глиняники, а ти й не догадаєшся пообмивати їх. Ти думаєш, що ти дзвониш в дзвони? Ти дзвониш в глиняники, от що! — допікає Антін братові. — Який з тебе паламар? Ти той паламар, "що свічки поламав". Ти й паламарувать нездатний.

— Я? я дзвоню в глиняники? Хто? Я! я! — аж прискає Іван, мов кіт, зачеплений за саме серце. Він показує Антонові свій здоровецький жилавий кулак, зовсім непропорціональний його невеликій кругленькій постаті.

— Що не вмієш, то не вмієш, бо ти незугарний і в дзвони дзвонить, — нігде правди діти. Создав тебе господь та й кається, — кидає Антін ще

одні смішки по адресі брата. — Ти тільки дурно береш частку приносин до церкви, дурно їси церковний хліб, от що!

Іван тричі плює набік і оступається в далекий куток хати, аж до полу, сідає на полу, повертає своє сумне лице до стіни, як роблять маленькі пещені сердиті діти.

— Дзвонить гаразд не вміє, а ще й сікається до мене, чваниться.

— Я йому даю в руки образи, а він каже — луб’я. Оттак він усе! Я ж кажу, оттак він усе. Матушка казала, що я найкраще дзвоню на ввесь повіт, що по всій губернії нема такого дзвонаря, а він своє топче, неначе він розумніший од матушки. Оттак він усе, та й годі! і сьогодні, і вчора, і позавчора! хоч сядь та й плач. Я кажу — образи, а він каже — луб’я, — аж пищить Іван, розмахуючи кулаком.

— Іване! чом же ти не хапаєшся за голову, як Мар’яна? — дражниться Антін.

— Пху на тебе, сатано! — плює Іван на діл і знов сідає якнайдалі од Антона, в далекому кутку хати. Антонова сестра Мар’яна, мовчки дивлячись на цю сцену, з одчаю тільки махнула рукою.

Антонів швагер чув цю усю розмову з кімнати через одчинені двері. Він знав, що в його господі зібрались докупи непомирливі люде, щось таке, як, приміром, вода, огонь і ще третє щось невловне, невагове. Зять стямкував, що вже настав час вмикнутись в ту тяганину й як-небудь хоч для форми помирити те, що між собою ніяк не мирить.

— Та годі вже вам жартувать! Давайте ще будемо діло робити! — каже швагер, прямуючи до шафи, вробленої в кутку кімнати в стіні, як трикутник, помальований зеленою фарбою.

Він одчиняє шафу й бере з полички синю пляшку з горілкою, вироблену, як ведмідь, що підвівся на задніх лапах.

— А ходіть лиш до цього ведмедя!

І чарка очевидячки зводить їх докупи. Але Іван невблаганий і непомирливий. Він не слухає запросин швагра, плює ще раз набік і виходить надвір, гуркнувши дверима.

Через кільки тижнів після того в неділю Іван пішов у Стеблів до крамниць по усякі закупки. Він думав набрати собі дечого на жупан та жилетку. Сестра доручила йому купити солі, свічок, олії та яловичини на печеню. Іван, прийшовши в Стеблів, поперед усього зайшов до крамниці, щоб набрать собі матерії на жупан. Крамар розгорнув перед ним кільки шматків матерії. Іван вибрав матерію й почав торгуватись. Коли це несподівано в крамницю входе Антін. Не поздоровкавшись з братом, Антін обертається передніше до крамаря.

— А це що за чоловік у тебе в крамниці? — питає Антін старого крамаря-єврея.

— А хіба ж ви не бачите! Це ж ваш брат, — обзивається крамар за прилавком, само по собі знаючи, що Антін любить жартувати де треба, де й не треба.

— Який мій брат? Це якийсь волоцюга, заволока, безштанько! А пашпорт в його є? Нащо ти приймаєш у свою крамницю людей без пашпорта?

— А мені яке діло до того? Мені однаково, кому продавати крам, чи має він білет, чи не має, — каже крамар.

— А пашпорт, чоловіче, маєш? А коли нема білета, то в тюрму його, в кайдани! А чого ти, чоловіче, оце прийшов аж за шість верстов до Стеблева без білета? — обертається Антін до брата.

Іван витріщив очі й тільки мовчки дивиться на Антона.

— Може, це якийсь збіжалий москаль; може, це якийсь волоцюга приблукав з-за границі. Ого-го! Усяково буває на світі. В волость його та в холодну, щоб не швендяв по світі дурнички, та ще й без пашпорта. Чи то мало в Стеблеві вештається тутечки на фабриках усяких приблуді — репетує з поважною начальницькою міною Антін, мов справді становий пристав.

Це збурило Іванову душу до самісінького дна. Він дивиться на Антона, не мовлячи й слова, потім плює, раптом вибігає з крамниці та й дременув просто за царину до свого села. Він забув навіть і про сестрину дорученість купити солі, олії, свічок та яловичини.

Вертається Іван до сестри.

— А де ж сіль, олія, свічки та яловичина? — питає сестра в Івана.

— Не купив! Не дав купити отой навіжений шибеник, — кричить Іван. — В крамницю вбіг Антін та чогось причепився причепою до мене, що я прийшов в Стеблів без пашпорта, та кричить на мене, сікається до мене, як скажений. Така мене досада взяла, така досада, так я перепечалився, що вже не знав, що робить з досади. Я плюнув трохи не в вічі йому та з досади додому втік. Оттак він усе! Я ж кажу, він мене колись з’їсть без солі.

Сестра починає сваритись та гримать, а потім по своєму звичаю бідкається й плаче. Вона виходе з світлиці, махнувши рукою: пропащі ви обидва на віки вічнії — неначе хоче вона виявити цим махом руки свою потаємну думку й одчай.

Довго ще жартував Антін з дівчатами та молодицями, довго залицявся до їх, але й сам незчувся, як опинився в кайданах Гіменея. Раз Антін одвіз мене й брата в Київ після великодня і, вертаючись додому порожньом, зустрів на шляху молоду удову Настю. Настя верталась з Києва з прощі додому в Стеблів і попросила Антона підвезти її. Антін посадив її на повозку й завіз до самого Стеблева. Настя була московка, її чоловік десь зник після війни, і про його ніякої чутки й вістки не було. Од того часу між Антоном та Настею почалося велике приятельство. Настя без сорому залицялася до Антона. Вона була не дуже й гарна, але дуже добра й симпатична своїми невеличкими ясними карими очима, тонкими делікатними устами та ласкавим осміхом. На кутку Круглику, зараз за єврейськими хатами на містечку, вона мала свою хатину з городом, була робоча, поважна, не гультяйка й тиха на вдачу. Настя любила людей веселої вдачі, а в Стеблеві не було чоловіка, веселішого од Антона. Щовечора Настя було робить Антонові візити за нашим двором; прала йому плаття, приносила вечерю в стайню: вареники з сметаною, млинці, мнишики, коржі. Антін не встояв проти такої принади й однієї неділі несподівано повінчався з Настею й справив своє весілля. Він покинув у нас службу й перейшов на життя в Настину хату. Мій панотець дав Насті до рук половину Антонової плати за ввесь час його служби: він ніколи не давав до рук Антонові усіх грошей, знаючи про його розтратливість. Половину грошей він давав Антонові до рук, а половину приховував на чорний день.

Тепер Антонові довелося вибирать для себе спосіб і зайнятку. Мій панотець порадив йому стать на роботу в стеблівській суконній фабриці й послав його з листом до директора фабрики. Директор добре знав про Антонів характер, вагався, чи буде він здатний до якоїсь роботи, і був в великому клопоті, не знаючи, до якої роботи приставить Антона. Він добре знав, що як поставить Антона коло машини, то трапилось би так, або Антін пожартує з машиною й попсує її, або машина од недогляду пожартує з Антоном, вхопивши зубами його за руку або за ногу. Директор таки добрав йому місце: посадив Антона з бабами та молодицями скубти вовну, цебто розскубувать руками випрані й висушені руна вовни. Вагання директора незабаром таки справдилось.

Антін сів на цю бабську роботу, мов Геркулес коло кужеля в Омфали, і почав скубти вовну. Така робота при його веселому ворушливому темпераменті була для його надзвичайно нудна. Антін почав по своєму звичаю розважать себе жартами, бо його без жартів брала нудьга. Він вже перенудився, сидячи попліч з бабами.

— Був я колись чоловік, а тепер, горенько моє, між бабами й сам швидко й незабаром стану бабою. Доведеться мені зовсім побабитись. Ой бабки! чи нема пак в котрої зайвого очіпка? — казав Антін, обертаючись до бабів.

— А де ж знайдеться той зайвий очіпок, коли в кожної баби по одному очіпку на голові, а не по два, — обзивається одна баба.

— Глядіть же, щоб завтра мені будлі-котра принесла очіпок та хустку. Зав’яжуся, то люде подумають, що й я баба. А то якось тут виходе, ніби "повний хлівець овець, а між ними один баранець" — каже він загадку.

Антін повертає свій картуз на голові козирком на потилицю. Виходить щось схоже на жіночий очіпок. Антін з своїм кирпатим носом, з вусами, з неголеною бруснатою бородою, з здоровим козирком на потилиці виходить і справді смішний. Він передражнює одну дуже стару стеблівську бабу, роззявляє рота; його спідня губа звішується й труситься.

Баби й молодиці, задивившись на таку комедію, само по собі кидають роботу й регочуться. Антонові жарти тягнуться один за другим, неначе безконешник. У бабів і в Антона робота йде, "як мокре горить". Результат роботи ввечері показується багацько менший од звичайного щоденного. Директор мусів одставить Антона од цієї роботи Геркулеса в Омфали й приставив його до роботи на місці в фабриці нарізному, опрічньому од робітників. Але Антін недовго служив на фабриці: робота фабрицька на одному місці з ранку до вечора була для його дуже нудна й швидко

остогидла йому. Він покинув службу в фабриці й став до роботи мужицької, більш для його цікавої, бо він був рушливий, непосидящий. Але, здається, Насті часто доводилось працювати самій за двох. Не до такої праці був здатний Антін. Не для такої праці призначила Антона його вдача. Життя вчинило велику помилку, повернувши його на таку стежку праці.

Багацько втекло води в Росі, багацько минуло часу й вилилось в безодню вічності, як Антін оженився. Мені часто доводилось пробувать літніми вакаціями в Стеблеві й бачитись з Антоном. Антін зостався таким, яким був і передніше: незмінним штукарем та гумористом. Сім’єве життя ні кришки не змінило його веселої жвавої вдачі, не змінило його потягу до штукарства. Антін був по-давньому жвавий, ворушливий, веселий, по-давньому говорив компліменти дівчатам, жартував з молодицями, чоловіками, з євреями. Гумор його, як і колись передніше, був невичерпний, вигадливість в штукарстві безмежна. В його ворушливій жвавій натурі неначе б’є якесь незсякле життьове джерело веселості, сміху та жартів, джерело, бризкаюче дужою цівкою, багате на воду, шумливе, піняче, як сама натура, котра має в своєму життєвому сутті вічне джерело життя й завсіднього поновління. І здається, в натурі Антоновій заховується не наша природа, замираюча зимою й поновляюча себе весною; в йому заховується природа тропічна, завсігди цвітуча, що осміхається незмінне і синім небом, і нев’янучими квітками, і гарячим подихом вітру.

Років з тридцять прожив Антін з Настею в Круглику, що потонув в долині між крутими горбами серед густих садків на горбах, серед зелених верб на левадах. Його старший син вивчився шевцювать, став добрим майстром і жив при батькові, займаючись своїм ремеством. Менший син вже вчився в стеблівській школі. Настя несподівано застудилась, заслабла на гарячку й померла. Антін зостався без хазяйки з двома синами.

— А де, Антоне, ваша Настя? — спитав я раз Антона, зустрівши його в Круглику.

— О! уви! вмерла! — каже Антін, згорнувши навхрест на грудях руки й підвівши очі до неба на зразець прикаянної Магдалини.

Ця Антонова поза була роблено комічна. До інших поз Антін був нездатний, хоч би йому й трапилось велике горе. З грудей його одначе вирвалось дуже придавлене зітхання.

— Теперечки як не оженюся, то в Росі втоплюся, — жартував Антін по-давньому.

— Де ж ви тепер знайдете собі жінку? — питаю я в його.

— В цілому Стеблеві нема такої Мелегерії Султанівни, якої мені треба. Мабуть, мені доведеться виписувати з-за границі якусь Милитрису Кирбітовну, — каже Антін.

— А хто ж вам тепер варить обід та вечерю?

— А хто ж варить. Я та син: варимо вдвох, — каже Антін. — Або так: син чоботи шиє, а я борщ варю, — одповідає Антін.

І недоброхіть пригадалась мені гірка доля одставних старих актьорів та артистів, доля цієї богеми після довгого недбайного циганського життя й тиняння. Антін, безперечно, підходив своєю вдачею до цієї категорії людей.

Минуло ще кілька років. В 1889 році я пробував на літніх вакаціях в Стеблеві. Я знов зустрівся з Антоном при оригінальних обставинах.

В Стеблеві збирались ставить нову дзвіницю. Баня й верх старої дзвіниці вже був зруйнований, зламаний! Треба було одчіплювать і знімати великого дзвона. Невважаючи на жнива, на гарячий робочий час, на цвинтарі зібралася сила народу. Старі та діти прийшли од цікавості; чоловіки та парубки прийшли, щоб помогти одчіплювать стопудового

дзвона. Прийшов і Антін Радивиловський само по собі більше од цікавості, ніж од бажання стати до помочі майстрам. Зняли поміст в середніх етажах і на блоках спустили дзвона в найнижчий етаж і поставили його на дві товсті й гладенькі колодки, направлені через двері надвір. Колодки, покладені рівно, горизонтально, підвели з одного кінця, нахиляючи їх до дверей. Дзвін помаленьку й повагом посунувся по колодках через двері надвір.

— Як поважно йде, неначе стара княгиня сунеться в кареті, щоб часом її кісток не розтрусило, — примічає Антін, кмітячи за рушінням дзвона.

Дзвін скотився помаленьку на траву й спинився.

— Тпру! — кричить Антін. — Вже приїхала стара княгиня.

Дзвона обліпили люде, мов мухи, вчепились руками й звалили його набік. До вух дзвона причепили товстющі вірьовки й почали котить його по землі до вкопаних в землю двох стовпів з бантиною зверху, на котрій треба було почепить дзвона. Люде гуртом кинулись до дзвона. За дві вірьовки вхопилася сотня рук. Коло самого дзвона, вхопившись за вірьовки, стояли чоловіки, спереду начеплялись хлопчики, мов раки. Піднявся шум, галас. "Ну, разом! ну, разом!" — командував майстер. Все, що було живого на цвинтарі, заворушилось, зашуміло.

Антін вхопив прездорового дрючка, став позад дзвона за стовпищем народу, підняв дрючка й почав поганяти. Стовпище нагадувало мені картинки, де були намальовані маси єгиптян, котрі перевозили прездорові камінюки для будування пірамід.

— Гей, сірий! Цабе, безрогий! А чого ти стягаєшся? Соб, соб, соб! повертай мерщій! — кричить Антін, махаючи дрючком і наче граючи роль фараонового пригонича та приставника коло робітників, що будували фараонові піраміди.

— Що ж ти нас поганяєш, а сам не везеш? А запрягайся лишень і сам! — обзивається титар.

Антін забігає вперед, вмішується в натовп, хапається руками за вірьовку і напружується з усієї сили. Несподівано вірьовка луснула й перервалась. Цілий довгий рядок людей, неначе од команди, заразом звалився на землю, гепнув і ліг. Антін звалився й собі разом з другими.

Почувся невдержний голосний регіт. Усі воднораз схопились і стали на ноги, а регіт не перестає. Я наблизився до місця катастрофи. Дивлюсь, Антін лежить на спині й дриґає ногами та махає руками, неначе гуска, перекинута догори ногами, котра дриґає лапками, силкується встать і ніяк не може, і тільки крутить довгою шиєю та червоним дзьобом.

— Гей, киктяр (титар)! давай лиш доктора! Ой, вбився ж я на смерть! Ой, рятуйте! мерщій, швидчій! бо от-от вмру. З дзвона впав, — репетує Антін, дриґаючи ногами та махаючи руками.

— Хіба ж ти з дзвіниці впав, що до тебе треба ще й доктора кликать? От я тобі дам ліків, що й сам схопишся та не потрапиш, кудою і втікать, — каже титар, замахуючись на Антона здоровим дрючком.

Антін схопився на ноги, мов жвавий хлопчик, на котрого замахнулись різкою. А тим часом Антонові в той час стукнуло 63 роки! Антін вже значно неначе поменшав у тілі, бо таки добре зсохся. На його жилавій шиї стали примітні сухі жили, неначе шнурки: уся шия стала схожа на пучок шнурків, обтягнутих тонкою шкуркою. На голові світиться невеличка лисина. Руки й ноги стали сухі, жилаві; білі зуби пожовкли. Але, невважаючи на ці прикмети старості, Антін по-давньому виявляє жвавість, меткість, проворність молодого жвавого школяра. Очі в його світяться й блищать, як і передніше. Волосся на голові ледве-ледве починає сивіть. Він жартує й смішить по-давньому, але вигадливість жартів в його вже не така. Він вже згасає: з дівчатами зовсім не жартує.

Сагайдак його гострих стріл очевидячки спорожнився. До молодиць він чепляється часом. Іноді він повторює давні свої жарти, неначе твердо вивчені лекції, але вогонь його гумористичної творчості не згас до решти, і якась комашина жвавість та ворушливість ще кипить в його тілі. Він зовсім не скидається ще на старого діда.

Того-таки літа в тихий та ясний вечір в місяці липці я пішов на прогуляння в садовий куток Стеблева, в Круглик. Походивши стежками по зелених левадах в долині та по садках, я вертався додому. Я помаленьку йшов улицею до виходу з Круглика коло поетичної оселі старого Терешка, коло його зеленої левади, котра од дороги була обставлена рядком столітніх верб. Ці верби були вже старі-престарі та товстющі, ще годів сорок до того, як я був ще малим хлопцем і гуляв у холодку під ними. Зрубані зверху вже не раз, ці верби стали схожі на рядок високих барил або кадовбів, багацько ширших вгорі, ніж унизу; зверху цих ніби барил обхоплювали ці стовбури, неначе кружала або вінки в товстих стовбурах, котрі були самі вже такі товсті, як справдешні старі верби, що виросли з густих паростків навкруги старих пнів. Між цими верхніми стовбурами на кожній старій вербі можна лягти людині, тільки трохи підобгавши ноги та коліна. На зрубаних місцях вгорі зеленів мох та усякове зілля, росло зелене бадилля, мов на землі. За цими чорними старими вербами блищала зелена левада в неширокій долині, неначе застелена ясно-зеленим сукном. По другий бік насупроти попід маленькими горбами левада обрамована довгою гірляндою калинових кущів Калинова гірлянда в’ється звивчасто, як уж, і неначе уся горить, вкрита пучками червоних китяхів. Серед левади в низенькій, сливе при самій землі криниці блищить вода, неначе ясне очко левади. На горбах за калиною, як зелена хмара, виступав старий садок, а з садка виглядали стовпчики ґанку коло чималої білої гарної Терешкової хати. Хата неначе дивиться на леваду ясними блискучими вікнами та зеленими віконницями.

Тихою ходою я йшов цією чудовою вербовою алеєю, вдихаючи в себе повними грудьми вогке чисте повітря, усолоджуючи душу тишею та спокоєм в цьому пишному закуточку. Згадки про дитячі давні мої літа

роєм пролітали передо мною, неначе веселі ластівки вилися та грали в зеленому вербовому листі. Я ввесь ніби потонув у згадках про минувше й задумався. Передо мною майнули картини давнього минувшого часу, виринали в пам’яті, неначе виходили з сизої далечі, з сизого туману. От я ніби гуляю надвечір у неділю маленьким хлопцем під цими самими вербами з своєю матір’ю. Через леваду мені видно на пригорку чистенький Терешків ґанок. На лавці в ґанку сидить старий сухорлявий Терешко з здоровою прозірною книжкою в руках. Він читає "Житія святих", поважно наморщивши чоло; очі заслонені здоровецькими окулярами. Ці окуляри здаються мені неначе витріщені й випнуті наверх власні Терешкові очі. Терешко із такими жаб’ячими очима здавався тоді мені дуже чудним і смішним. Я починаю реготаться без сорому, голосно. Мій сміх аж лящить попід вербами, а мати мене спиняє, щоб Терешко часом не почув та не зобидився. Коло Терешка, цього стеблівського аскета, сидить Терещиха, висока, поставна, рівна станом, тілиста й рум’яна, як півонія. На шиї в неї разки товстого різаного доброго намиста з трьома золотими дукачами; червона з чорними квітками шовкова хустка на голові сяє через гілля, неначе пучок червоних зірок; сорочка біла, вишивана серед зеленого гілля аж лиснить. Терещиха вгляділа нас і запрошує до себе в світлицю. Ми входимо в садок і стежечкою йдемо трошки вгору до ґанку попід старими грушами та черешнями. Ми сідаємо на лавці в ґанку. Терешко починає розмову з матір’ю про святих. Мене цікавлять більше здорові груші дулі, що облили рясно-прерясно зелене гілля, аж гнуть його додолу. Терещиха, хоч сама бездітна, вгадала мої притаяні думки: пішла в садок, нарвала повний полумисок здорових груш, Ще й поклала зверху троє червоних яблучок.

І тепер я викликав у пам’яті згадки про ту картину давнього минувшого часу. Вже давно помер Терешко, померла й Терещиха; вже давно інші люде сидять на тому ґанку з повирізуваними штучно колонками, а я все ніби бачу слабовитого Терешка з книжкою в руках, неначе якогось аскета-ченця в зеленій дикій пущі, а попліч з ним червоновиду та повновиду Терещиху в червоних сап’янцях, котра мені уявляється й привиджується, мов та Гера давньої Еллади серед

пишнозелених гаїв Олімпу. Натура неначе встругнула Антонів жарт, звівши до пари ченця-аскета й Афродіту.

Вже й той кругликівський чернець давно помер, вже й пишної кругликівської Гери давно нема на світі; а їх левада зеленіє по-давньому, а їх верби стали ще густіші, ще товщі і, може, переживуть іще не одну кругликівську Геру. Якась тиха задума несподівано спала мені на душу серед глибокого вечірнього спокою. Тінь од садка посовувалась на зелену леваду. Впало сонце за гори, впала тінь на усю леваду; спала задума й тиха жалість на мою душу, що на світі неначе нема незмінливого буття, а тільки плине щось текуче, змінне, якась швидко минаюча буваємість, якесь тільки мигаюче бування, схоже на мигаючі й швидко гаснучі іскри блискавки.

Коли це несподівано бачу, в кінці алеї на голому горбику над маленьким ставочком стоїть якась постать в оригінальній позі монумента: одна нога одставлена уперед; одна рука по-козацькій взялась убік, друга піднялась вище од голови вгору й неначе обтінює її. Проти червоного фону заходу ця постать здавалась чорним обвідом людини, темним силуетом якогось монумента, випадково поставленого в цьому пишному закутку. Монумент пречудове підходив до виходу з тієї столітньої алеї патріархів-верб.

"Що за оказія! — думаю я. — Ні мужикові, ні євреєві з містечка і в голову не прийде стати в такій чудній позі, а п’яний чоловік так само незугарний зробити з рук та з ніг таких мудро вигаданих закарлючок.

Я спинився й стояв в недомислі, що то за постать манячить, мов намальована на червонястому небі. Приходжу я ближче до тієї фігури, вона ворушиться й оддає мені честь під козирок по-солдатському. Я зараз догадався, що то на горбику стовбичить Антін. Він, зустрічаючись зо мною, все вітає мене цим військовим знаком. Монументальну позитуру Антін, мабуть, вкрав з обкладок московського календаря, де намальований монумент Мініна та Пожарського. Я несамохіть зареготався в вічі Антонові.

— Добривечір вам! — обзивається до мене живісінький монумент з горба.

— Доброго здоров’я! — кажу я в одповідь. — Чи це ви? А я вас здалеки та ще в такій премудрій позитурі й не впізнав.

— Оджеж скільки раз гуляєте в Круглику, а в мою хатину й не вступите, — каже Антін, показуючи на перелаз у свій двір, бо воріт у двір не було, як не було коло хати й самого двора, хазяйського, втертого, вбитого, мов тік, возами та худобою.

Ми переступили через низенький перелаз. Оселя Антонова була невеличка. Увесь огород було видко як на долоні; нігде було й оком зачепитись. Житло його було старе, низьке; кругом хати пусто, тільки скрізь зеленів густий, як руно, зелений шпориш та зелені грядки на огороді. Тільки за хатою стриміло кілька старих вишень та проти хати в кутку коло тину стояла невеличка повіточка під старою грушею. Мов соловейкова пісня, промайнула молодість, промайнуло й усе життя цього оригінального чоловіка. Він не звив собі доброго міцного гнізда та кубельця за весь свій довгий вік.

Антін запросив мене до хати. Хата мазанка, збита з глини пополовині з соломою, стара, низенька, але не тісна. Чистота й порядність в хаті зразцева. В печі палав сухий трусок. Коло печі поралась Антонова невістка, невеличка на зріст, молоденька, зав’язана новою квітчастою хусткою. Вона красуня: обличчя класичне, лице матове, очі пишні, чималі, темні, блискучі й трохи подовжасті, як у молдаванок. Антонова вподоба в красі, його розуміння доладності виявилось і в його сина. Невістка пекла млинці на сковороді, то висовувала її з печі, то присовувала до жару. Полум’я нагріло її біло-матові делікатні щоки й навело на їх рум’янці.

Я сів на дерев’яному липовому стільці з спинкою кінець столу й почав розмову з Антоном та з його невісткою то про се, то про те.

— От теперечки я вже не варю сам борщу! Хвалить бога, невістку маю, — почав Антін. — Тільки шкода, що хата моя мала. Оце думаю накликати бабів з усього Круглика, поставлю могорича та поставлю їх кругом печі; вони обіпруться руками об піч та й посунуть її трохи в сіни, а я тоді перегороджу хату, та й буде в мене і світлиця, і друга ще кімната, бо діти живуть у кімнаті, а я, мов панюга, сплю в світлиці.

— Глядіть лишень, щоб баби часом не побились коло печі, бо піч — це якесь закляте місце для бабів, де вони доконче чогось посваряться й полаються, — кажу я до Антона.

— Коли б пак часом і справді не вийшло так, як співають у колядці:

Ой пішли баби колядувати;

Наколядували кишок

Аж повний мішок.

А кишки дмуться,

А баби б’ються.

Рачкинди-динди!

Греч по колінця завшинди! —

проспівав Антін жартовливу колядку, неначе комічні куплети, скоса позираючи на красуню-невістку й натякаючи на щось. Я втямив це натякання: молода невісточка, хоч і молоденька ще, була з таківських, що дмуться. Лучче жилося Антонові за небіжки, доброї та тихої Насті.

— Нащо ж це ви печете млинці? Сьогодні ж, здається, не Меланки?1 — спитав я в Антона.

— Хоч і не Меланки, а було щось таке, як Меланки, — обізвалась Антонова невістка, очевидячки, не дуже вдоволена імпровізованими Меланками, цебто загаданою їй роботою та тяганиною з млинцями. В її розмові, звичайній і ласкавій, прохоплювалась роздратованість нервової людини.

— Та то, бачте, до мене сьогодні зійшлися гості, — почав Антін, — трапилась оказія: наша кішка давно ходить вагітна, а це несподівано обродинилась.

— Хто ж це був у вас в гостях? — спитав я Антона.

— Та було їх, хвалить бога, чимало і з Стеблева, і звідусіль, — каже Антін і, розчепіривши п’ять пальців лівої руки, почав лічити гостей по пальцях, нагинаючи палець за пальцем до долоні: був Георг — аглицький милорд, був Бова Королевич, був Єруслан Лазаревич, були рипиця й капиця з Глеком Макітровичем, була й нем’ята шкура, був старий шкарбан з жінкою, був смердячий одуд з своєю посмітюхою, була й Мелегерія Султанівна, була й Мелетриса Кирбитівна, була й Макітра Макогонівна, була й та, що ротом дише, а носом свистить, була недопечена перепічка, була й перепечена пампушка, була й птаха з полив’яним червоним носом, була й одеська дрохва з одрубаним хвостом, була й та, що одним оком дивиться на стелю, а другим у помийницю.

Антін перелічував свою цікаву колекцію гостей, вже й не знаю, котрий раз пригинаючи до долоні пальцем правої руки наперемінку пальці лівої руки.

— Де ж вони помістились у вас в оцій світлиці, коли їх насходилась кучугура? — питаю я в Антона.

— Одні на лавці, а як випили, то опинились під лавою; одні на полу, другі під полом, та й усім місця стало.

— А де ж ви вже посадовили ту особу, що ротом дише, а носом свистить? Мабуть, на почестивому місці, за столом на покуті, — питав я всмішки.

— Та сиділа ж на покуті за столом, а потім чогось опинилась під столом, — каже Антін.

— Чим же ви тепер живете? — питав я в Антона.

— Божим духом живу, — каже Антін, — тепер я служу в міщанській… чи то пак, в жидівській управі за 25 карбованців на рік за розсильщика. Якось живемо й хліб жуємо, ще й горілочку п’ємо, поки сторчака в сиру землю дамо.

— Мабуть, для вас ще не швидко прийде той сторчак; доведеться ще довго кидати в рот чарку, як шапку, — кажу я до Антона.

— Дай, господи! — патетично викрикує Антін. — А чи то правда, що кажуть, нібито вже помер Феофан Гаврилович Лебединцев? — несподівано спитав він у мене.

— Вмер. А хіба ж ви його знали?

— Ще б пак не знав! Знав, бо я з ним вчився вкупі в першому класі в Богуславі в училищі, — каже Антін.

— Що ж, чи дружили ви з ним? Чи були близькими приятелями? — спитав я в Антона.

— Були не дуже близькі: він був першим учеником у класі, а я останнім. Це не близький світ! Кажуть, що він вийшов у великі пани, а от мені довелось коням хвости крутить, — каже Антін.

Антонів жарт навів на мене смутні думи. На Україні багатьом-багатьом талантам часом трохи не доводиться коням хвости крутить. Це відомий художник маляр Айвазовський, сам родом з Криму, примітив в своїй автобіографії, що на південній Росії таланти трохи не валяються на вулицях, і… їх тільки ніхто не підіймає (додам я од себе), щоб довести до пуття. Антін Радивиловський, безперечно, дужий комічний талант самородний, самосійний. В його жартах, в його штукарстві неначебто багацько "школярництва", але треба пригадать, що Антін був у школі всього-навсього, може, рік і не встиг убгати в себе всієї премудрості жартів "щколярництва" та пустування. Йому вже стукнуло років з 20, як він з’явився в Стеблеві. До того часу він проживав то в батька в селі Хильках, то в родичів десь коло Канева. 43 роки прожив він вже в Стеблеві; 43 роки він забавляє стеблівців своїми жартами та штуками. Ця здатність в йому, сказати б, доживотня, коли не загасла ще на 63-му року життя. Школярництво не буває таке живуче. Здатність і велика невдержна охота до усякого комічного грання, здатність викидати усякі штуки, вигадливість в жартах виявляють захований в Антонові дужий комічний талант, загинувший в безвісті, в пущі, в тій самій пущі, пишній, затіненій багатими садками, з котрої випадком вилинув соловейком на широкий світ божий Шевченків геній. Якби пак це трапилось і з Антоном, може б не одні стеблівські дівчата й дядьки реготались до сліз, забавляючись його смішними жартами. Може б од його заразливого та заметливого сміху засміялись і "одеські дрохви", і "петербурзькі корови", і усякі "єгипецькі одуди", і усякі "Мелегерії Султанівни". Якби це трапилось, хто знає, може б примітили й той веселий закуток в ярах, котрий виростив Антона й напоїв своїм повітрям цю оригінальну особість; може б примітили і ті чорні очі, котрі його чарували й надихували його гумором та веселими жартами.

Антін Андрійович Радивиловський жив довго. Він помер на 81 року й сливе до кінця свого життя не втратив і природженої веселості,

жвавості в розмові, в рушіннях і потягу до веселих жартів. За все своє життя мені не доводилось бачить такого кміти над людьми, яким був Антін. Його бистрі темні очі зорили по людях бистро, якось допитливо, неначе проймали наскрізь людей, котрі впали йому в очі. Така кмітлива була й його сестра Мар’яна. Але вона наче недобачала, що було смішного в людях, і вважала на людей більше з практичного погляду. Антонів брат так само жив довго, більше ніж сімдесят год. Як не було в його роботи, він ішов у повітку, де стояли жорна, сідав і крутив жорна, встромивши кілок у дірку в камені, що висів на бантині на вірьовці над жорнами. Тоді ще на селах у людей не вивелись стародавні жорна та ножані ступи, щоб дома й молоть пашню на борошно, і товкти просо на пшоно в той час, як у Росі й у ставках висихала в жнива вода і млини не мололи часом цілий місяць.2

— Нащо ти, Іване, крутиш жорна? Хіба в тебе роботи нема? — було часом питаю в його, як приїжджаю в Хильки.

— Мелю, бо в швагра борошна мало. Не буде з чого варить гречаних галушок. А я так люблю гречані галушки з вишкварками, що й снідав би галушки, і обідав, і полуднував, і підвечіркував, ще й вечеряв би. А Мар’яна мені таки годить. У неї купа дітей; з’їжа велика, то я й мелю на борошно, щоб настачить харчі на всю сім’ю.

— Чом, ти, Іване, й досі не оженився? Аджеж тобі час би й ожениться!

— Еге! тепер такі горді панни, що я як заговорю до будлі-котрої, то вона кирпу гне, говорить зо мною не хоче.

Я зирнув на його кругле лице з кудлатими бровами, з кудлатими вусиками, з зеленими, як у кота, очима, і мені уявилось, що за жорнами сидить зеленоокий кіт і меле гречку. Я стямкував, чого панни одвертаються од його й не хотять навіть з ним говорить.

Чи садовити Антона на Олімп за стіл, чи ні? Це питання покидаю як змагальне. Олімп сердитий на нас ще од часів Котляревського, од часів його "Перелицьованої Енеїди". Ще Котляревський допік олімпійцям своїми жартами. А тут ще Антін, випивши за столом богів чарку нектару, як шапку, ще встругнув би штуку якому-небудь богові, назвавши його "одставним козобарабанщиком", а яку-небудь божицю продражнив би тією птахою, що курчата хапає. Цур їм, тим богам та божицям! Антін, зігрітий чорними очима "волооких богинь", може б пішов навприсідки, та ще й підкинув би вгору прилавок з полумисками олімпійської амброзії й пляшками нектару.

Боги та божиці тоді зостались би голодні. А голодні боги — це не жарти. Тоді який-небудь одноокий Циклоп, котрий трохи не з’їв у печері Одісея, може, з’їв би самого Антона. Цур, пек цим богам! Я вернув би Антона не в таку давню давнину: посадив би його за писарський стіл в Запорозькій Січі. Він не спасував би в жартах перед своїм переднішцем, написавшим відому грамоту до турецького султана, в котрій він потріпує його єрусалимським пивоваром, антіохійським свинопасом та нашого бога дурнем. Антін потрапив би надряпать до султана таку грамоту, од котрої султан з своїм причтом чхав би та крутив носом до самої смерті.

Між сучасними Антонові штукарями мені відомі ще два штукарі-гумористи, їх жарти, їх гумор мали таку саму прикметність, такий штиб жартів, як і Антонові жарти. То були люде однакового з Антоном штукарського типу, були його двойчатниками, але обидва вони не мали такої надзвичайної жвавості, ворушливості, такої вигадливості в штучках, якою визначувався Антін. Один з їх добродій Лисінський був урядовцем в повітовому місті Василькові, а потім перейшов на урядову службу в Київ; другий був передніше на службі, здається, в містечку Корсуні й швидко так само перейшов у Київ. їх жарти були направлені на всіх і на все: на селян, євреїв, на провінціальну інтелігенцію, а найбільше на паній та панів у провінції, а в Києві — на міщанок та міщан. Але обидва ці штукарі слабкіші при порівнянні їх з Антоном, і через те ми про їх говорити не будемо.

Окрім штукарів, в ті ще не так давні часи, цебто в сорокових роках, в нашому краї визначувались ще люде іншого типу, так само оригінального: то були якісь химерники, люде трохи химерні, і вони стали відомі в околиці своїм чудасійством та чудернацтвом. Один священик, Петро Лу…ич Трезвінський, чоловік розумний і просвічений, увесь свій вік прожив якимсь аскетом: їв часто за обідом в себе дома, навіть у гостях тільки одну потраву, борщ, в гості нікуди не їздив, і в себе гостей ніколи не приймав, і не запрошував нікого зумисне до себе в гості, любив жити в самотині, зачинившись в своїй кімнаті з книжками, його кімната була схожа на кабінет вченого трудівника, або на просту хатину давнього запорожця, або на келію ченця-аскета. В кімнаті стояло тверде ліжко, стіл, один стілець, і висіла на стіні поличка з книжками. В його завжди зачинену кімнату не насмілювались входить ні слуги, ні один і єдиний син, ні жінка. Вбирався він дуже просто, навіть убого, носив одну одежину доти, доки вона зношувалась до решти, і тоді справляв собі другу. В кімнаті й світлиці висіло на стінах тільки по одному образу в куточку. В покоях було сливе голо, порожньо, гірше, ніж в монастирських чернечих келіях. Ця порожнеча та простота в кімнатах пригадувала простоту давніх козаків, а найбільше запорожців, од котрих він виводив по традиції свій родовід.

Після зруйнування Запорізької Січі 1775 року царицею Катериною II два запорозькі козаки, на прізвище Микитенки, втекли з Запоріжжя за Дніпро, в Чигиринщину, цебто по-тодішньому — за границю, в Польщу. Один з їх назвав себе Трезвінським, а брат його прийняв прізвище — Коцевольський. Обидва брати були письменні, співали на криласі в запорозькій церкві й добре знали церковний устав та церковну одправу. На Правобережній Україні в той час саме після Уманської різанини 1768 року Ґонти й Залізняка, після "Гайдамаччини", знов розпочалося в краї силування українського народу до приставання на католицьку віру або принаймні до унії. Вони обидва повисвячувались на священиків і стали до оборони своєї віри, що, як відомо, було прапором й обітницею кожного запорожця в Січі.

О. Петро Лук…ич, певно, був на вдачу істинно запорожцем. В йому, здається, ще не видихався дух стародавніх запорожців, але був на якийсь свій опрічній зразець: в його був примітний потяг до простоти в обставі, в одяганні, неначе в давнього запорожця, нехтування панських збитків і панських витребеньок у їжі, в убранні покоїв та й самого себе, нахильність ніби до аскетизму монастирського або старовинного запорозького. Од такої його вдачі й виходило багацько дечого химерного й чудернацького в його житті. На його тоді вважали як на оригінальну людину, котру в наш час продражнили б психопатом.

Петро Лук…ич був високий на зріст, поставний, плечистий, які були й усі п’ять братів. Усі вони були голосисті, любили співать, а три з їх вміли грати на скрипці, ще й четвертий любив грать на гітарі. В домі їх батька був неначе свій завсідній хор співців українських народних пісень та модних романсів. Усі вони були жваві, веселі, говорючі й жартовливі на вдачу. Навіть найстарший з їх Петро Лук…ич, поважна й розумна людина, часом любив кидати несподівано гострі насмішкуваті слівця, од которих недобре гикалось тим, на кого вони були кинуті.

В його було тільки два сини. Старший хлопчик захирів і вмер; менший виріс і вдався в батька з лиця, але не на вдачу. Батько ще змалку зучив синка усім казать, "ти", а не "ви", навіть йому й матері.

— Кажи всім "ти", а не "ви", бо всі люде рівня. Тепер пішла чудна поведенція: пани кажуть мужикам "ти", а мужики кажуть панам "ви", неначе усі люде неоднакові. А колись було не так. Кажи, синку, на всіх "ти": і старим, і молодим, і панам, і паніям.

І син зучився тикать усім так, що насилу одучився потім згодом, як вже виріс. В наш час це не було б чудно та дивно, бо вже пішла поведенція в панів, щоб діти батькам тикали, але в той давній час така рівність в мові запанібрата з батьками й дідами здавалась дуже чудернацькою. З цієї причини на Петра Лук…ича вважали як на химерника й якусь прояву між батюшками, надто видатну на селі.

Його незабаром настановили благочинним як видатну людину в околиці. Він згодився прийнять цей чин з охотою. Але на цей раз він поставив у своїй кімнаті ще два стільці коло стола: для себе й задля одного або двох гостей, що прибували до його по усякових ділах само по собі не на довгий час. І тільки як кінчався рік, перед різдвом, та на святках перед Новим роком та орданню його господиня вітала в своєму домі наїзд і… була на той час неначе не господиня в домі, а ніби в когось у гостях.

Жінка купила собі "добре намисто", цебто коралі, та ще й товсті, бо тоді була поведенція на товсті коралі. В неділю вона почепила на шию червоне намисто. На обід вона ввійшла в коралях на шиї й сіла за стіл.

— Господи Ісусе Христе! — аж перехрестився Петро Лук…ич, сідаючи за стіл. — Іродіяда! їй-богу, Іродіяда! Чи це ти почепила якусь ману на шию, щоб звеселять бога й його святих? — піднімав він на сміх свою жінку.

— Та тепер же пішла поведенція на добре намисто. Інші ж убираються, то й я вбралась, — одказує жінка.

— Оце убралась! "як чорт на заутреню", щоб людей спокушать та наводити на гріх у церкві, — сміявся він з жінки.

Раз він, йдучи до Києва, заїхав по дорозі до своєї сестри. Сестра й швагер дуже любили картини. В великій світлиці три стіни були обвішані образами в двох кутках, а далі картинами. Він увійшов у світлицю, зорив довго очима по стінах та потім каже:

— Господи! чи це в тебе монастирська церква, чи музей картин? Нащо вони тобі здалися? Не знаю, чи хреститись, чи дивитись на оті панянки з котиками в руках.

Сестра, рада братові, зготувала на обід три потрави. Подали обід, випили по чарці. Він виїв дві тарілки борщу, встав з-за столу й хреститься до образів. Сестра просить сісти: подають печену курку й бабку; вона просить його їсти.

— Я не хочу! Доволі з мене борщу, а курятиною повечеряю. Годі! спать хочу, здорожився. — І він взяв з канапи сап’яну подушку й пішов у клуню спать на засторонку.

Він дуже любив птицю: держав гуси, індики, завів цесарки, десь купив павича й дві пави. Любив придомашнювати галки. Кури їх били й клювали, а потім звикали до їх. Раз він десь достав собі, й вигодував, і придомашнив орла. Орел виріс і дибає собі по кімнатах з приборканими крилами та по дворі, як індик. Хазяїнові втіха, але орел почав немилосердно вбивати кури, качки й навіть гуси, і незабаром в хазяйському дворі не зосталось ні однієї птиці. Повбивавши хазяйську птицю, орел кинувся лущить кури та качки по сусідських дворах. На прохання своєї жінки, на жаління й нахвалку сусід він не звертав ні найменшої вваги.

Він був чоловік розумний, й поміркований, але страшенно упертий на вдачу, закатований. Його не можна було нізащо в світі ні впрохати, ні вблагать. Як більше його просили та благали, він ставав ще упертіший. Усякі благання неначе тільки дратували його завзятущу вдачу й тільки сердили його. Сусіди терпіли, терпіли, а потім кілками вбили того хижака. Але в його була якась прилюбність до птаства. Він швидко достав не таких хижих птиць, а чорних воронів і вигодував їх, але й ворони перехапали усі курчата і в хазяйському дворі, і в сусід, за що їм мужики завдали таку саму кару, як і орлові. Химерник одягався сливе вбого й просто, сам любив простоту в усьому, не любив, щоб і жінка його гарно вбиралась. Цей нарікливии химерник допікав настирливо й своїй жінці своїми смішками за кожну модну одежину!3

Київ. 1890 року.

1 На Україні селяни печуть млинці доконче на св. Меланії напередодні Нового року. Це якісь "обрядові" млинці в знак повернення сонця з зими на літо, бо млинці круглі, як сонце. З першим млинцем дівчата ходять підслухать попід віконцями, щоб вгадать, чи вийдуть вони заміж того ж таки року. Як котра почує слово "піди" або "йти", то та й вийде незабаром заміж. — Прим. І. Нечуя-Левицького (ред.).

2 Ймення й прізвища усіх дійових осіб в оповіданні не змінені, й усі події й вчинки їх не змінені й виложені без усяких додатків. Та й додавать що-небудь цікавіше од того, що мені довелося бачить і чути, було б зайвим і нецікавим. — Прим. І. Нечуя-Левицького (ред.).

3 З Мар’яни Андріївни неначе насміялася доля. Третій її син Феоктист Петрович Левицький, певно, вдався в свого дядька Антона Андрійовича, а не в матір та батька, хазяйновитого й жартовливого Петра Степановича Левицького. Феоктист Петрович покинув духовну школу й поїхав до Петербурга, щоб здійснить свою мрію й свій потяг до театру. В його був гарний голос — горьовий бас. Він пристав у Києві до митрополітанської півчої й поїхав з хором в Петербург, а згодом перейшов у хор Ісакіївського собору. Професори петербурзької консерваторії зумисне ходили в собор, ставали коло криласа, підслуховували, котрий півчий видатніший на голос, і запрошували ходити в консерваторію і вчитись співать без плати за право вчення. Феоктист скінчив курс співу і вступив в київську оперу. Раз якось його мати прибула в Київ на прощу саме тоді, як син співав і грав в опері роль "Мельника" (мірошника). Син зумисне привів свою матір в убірну кімнату для артистів за сценою, щоб вона досвідчилась і дізналась, іцо то таке театр та опера. Він почав перебираться за мірошника, убрався в просту свиту й штани, напнув голову рудим патлатим париком; парикмахер причепив йому сиву бороду, а він перед дзеркалом сидів і намазував щоки, малював на лобі густі пелехаті брови. Мати довго дивилась, а далі почала плакати. Син сміявся й спитався: "Чого ви, мамо, так гірко плачете?" А вона каже: "Навіщо ото вони мордують мою дитину; опаскудили лице, й брови, й голову, наділи свиту й взули тебе, сину, в старі шкарбани-чоботища. Боже мій! що це в тебе за служба? Це ж глум, якісь смішки! тут знущаються над тобою та

мордують тебе, неначе якісь бузувіри, бусурмени. Кидай оцю паскудну службу та тікай додому зараз зо мною. Невже я вигодувала й виростила тебе задля того, щоб оті люде глузували з тебе й піднімали тебе на смішки, як твого дядька Антона?"

— Але ж, мамо, дядькові ніхто не платив за смішки, а мені за ці смішки тут платять добрі гроші, — обзивається син.

— Цур їм, пек їм, тим грошам! Я й тим грошам не рада, як оце дивлюся й бачу, що тут піднімають тебе на смішки та на глум, мов твого дядька Івана. А батько твій ще й радий, що ти нібито вийшов у люде. Це гарні люде! Зараз-таки вертайся зо мною додому та напитуй собі будлі-де іншу луччу службу. Кидай оте чортовиння з бутвинням таки зараз!

Син поставив її за лаштунками, щоб вона послухала, як він співатиме, й побачила натовп публіки. Мати довго стояла й слухала; їй сподобались співи, і вона таки дометикувалась, що син тільки удає дуже штучно мужика-мірошника. Але це все незабаром їй обридло, і вона каже синові: "Уся ця панська забавка гарна, але я ж не дурна дівка, щоб до півночі слухати музики". І вона дременула додому й зараз лягла спати, щоб не опізнитись на ранню службу божу в Михайлівському монастирі, та зрання запричаститься, і спокутувать гріх за музику й співи, котрі вона слухала в театрі хоч і недоброхіть, бо син присилував їй й спокусив на той гріх, вчинити котрого вона і в думці не мала.